

י ה ו ד ה ל י ב ס

מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים

ודאי לא נעלם מעיני המתפללים בראש השנה, שבסדרי התקיעות נדפסו בסידורים המסורתיים תפילות הנוגעות למלאכים שונים ומשונים, המתבקשים לסייע בהעלאת קולות השופר לסוגיהם או לרוקמם ביריעה, היא הפרגוד שלפני הקב"ה. בין אלה מצויה גם התפילה הבאה שנדפסה בדרך כלל אחרי תקיעות תשר"ת:

יהי רצון מלפניך שתקיעת תשר"ת שאנחנו תוקעין תהא מרוקמת ביריעה על ידי הממונה (טרטיא"ל) כשם שקבלת על ידי אליהו ז"ל וישוע שר הפנים ושר מט"ט ותמלא עלינו ברחמים. ברוך אתה בעל הרחמים.

תפילות אלה מעוררות תמיהות גדולות בלב המתפלל, הן מצד לשונן המשובשת ותוכנן הבלתי מובן ושמותיהם המוזרים של רבים מן המלאכים, והן מצד מקור התפילות – מי הם המיסטיקאים שהכניסו לתפילה ואיך ומתי עלה הדבר בידם? ברור שאופיין שונה לחלוטין מקטעי הקבלה ששולבו גם הם בסידורים. במיוחד מזדקר לעינינו השם ישוע שם הפנים: מי שמע על מלאך שזה שמו? והייתכן שאין זה אלא ישו הנוצרי?

מחמת כל אלה פניתי לעיין במחזורים העתיקים ככל אשר הגיעה ידי, ונעזרתי בספרני בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי וספריית שוקן, שפתחו בפני את אוצרותיהם. מכאן למדתי שמקורן של התפילות בארצות אשכנז ומשם נפוצו על פני כל הארץ. מחזור התפילה הקדום ביותר שמצאתי בו בנוסחן המקובל הוא הנדפס בפראג שמ"ה, דף יט ע"א, ואחריו מחזור פראג שס"ו טו ע"א, ושניהם נמצאו לי בספריית שוקן. אחרי שנשאתי את הרצאתי זו בכנס לחקר ספרות ההיכלות באוניברסיטה העברית באדר ראשון תשמ"ד, העיר לי ד"ר מאיר בר אילן על מאמרו של הרב יהודה אבידע "המלאכים הממונים על

השופר המעלים את התקיעות"¹, ועוד אחר כך, אחרי שהגשתי לדפוס נוסח ראשון של המאמר, הפנני מר אריק פלו לספרו החדש של חיים קרויס, "מכלכל חיים בחסד"², שחלקו השני מוקדש כולו לענייננו, ובין השאר הובאו שם רשימות ארוכות של מחזורי תפילה ממוינים לפי הנוסח שהם נוקטים בתפילות אלה ולפי יחסם לכינוי "ישוע שר הפנים". הדבר מאפשר לי עתה להימנע מבירורים ביבליוגרפיים רבים ומהשוואת נוסחים ולהתרכז במתחייב מכוונת דברי ובחומר חדש שאביא לשם כך, ואני מפנה את הקורא לעיין שם.

בעיון זה נתאשר גם האופי הבלתי קבלי של התפילות. במחזורים הראשונים ששולבו בהם לא נמצא כל רושם מכוונות המקובלים ומתורתם. רק מאוחר יותר חדרו

¹ י. אבידע, 'המלאכים הממונים על השופר המעלים את התקיעות', סיני לב תשי"ג, עמ' ע-פט, רנה-רנו. המאמר חזר ונצטלם גם בסוף ספרו של קרויס, דלהלן בהערה הבאה, אבל בלי עמודים רנה-רנו.

² חיים קרויס, "מכלכל חיים בחסד", ירושלים, שנת 'זאת הברכה בסגול' לפ"ק (כלומר תשמ"א), אך הספר נתפרסם קודם קונטרסים קונטרסים לפי התפתחות המחלוקת שהוא לוקח בה חלק, ולפני הנספח בסוף החלק הראשון, עמ' פט, נזכרת כבר נסיעת המחבר לרבני ארה"ב חורף תשמ"ב. על משמעות שם הספר וציון הפרט ראה להלן). רוב הספר אינו אלא הבאת דבריהם של גדולי תורה, התומכים בדעת המחבר, אף במקרים שאינם מוסיפים איש על דברי רעהו אלא מצד סמכות אישיותם; חלקם מחברים מן הדורות הקודמים וחלקם בני זמננו ורובם של אלה עונים כאן על שאלת המחבר. לספר שני חלקים עם עימוד נפרד. החלק השני נקרא 'יהי רצון שבין התקיעות', והוא השייך לענייננו. החלק הראשון הוא 'הזכרת הגשם בסגול', וכל תשעים וששת עמודיו מוקדשים להוכחת דעת המחבר, שמילת "הגשם" שבהזכרת "משיב הרוח ומוריד הגשם" בתפילת שמונה עשרה מנוקדת בגימל סגולה ולא בגימל קמוצה. נושא זה משמש למחבר ולאחרים התומכים בדעתו, שהובאו כאן דבריהם (בעיקר יהושע מונדשיין). הזדמנות נאותה להתקפה חריפה על כל המצדדים בגירסת הקמץ, שהם חשודים על קשר לתנועת ההשכלה של המאה השמונה עשרה, שמדקדיקה הם שהנהיגו כנראה את ניקוד הקמץ תחת הגימל של "הגשם". בעיני המחבר ראוי נושא הקמץ והסגול לצאת עליו למלחמת מצווה, שאפילו שינוי בניקוד בלא שינוי משמעות, שהחזיקו בו ישראל זה מאתיים שנה, ובשעתו התקבל כמעט בלא ערעור, אף בו יש משום איום על מבצרו, המבקש להיסגר הרמטית מפני כל תמורות העתים. אגב הילוכו מתקיף המחבר גם את חכמת הדקדוק גופה, וכל מה שיכול לעורר עיון וחינוך בלב האדם, כי כפי שמנסה זאת מונדשיין (עמ' פד), "במה נחשבנו, וכל הצדקות שלנו הוא במה שאנו שומעים לגדולי הדורות בכל דבריהם, וגם במה שציוו לומר הגשם בסגול ולא בקמץ, ואין לנו שיוור רק אמונת חכמים וצדיקים". מאידאולוגיה זו מסתבר הדחף העיקרי של המחבר לכתוב ספרו רב הכמות מוקדש לשאלה זו, אבל נוסף גם נופך הנותן כעין רקע קבלי לדעת הסגול, כגון ששלוש נקודות הסגול רומזות לאברהם, יצחק ויעקב ומסוגלות לעורר זכות אבות, ושהסגול עניינו חסד והקמץ רומז למידת הדין (למשל עמ' נ). מכאן גם שם הספר, 'מכלכל חיים בחסד', שמילת "חסד" שבו מעידה על מידת הסגול, והיא ננקדת בעצמה בסגולים גם בהפסק. להוציא מדעת המדקדקים וקביעתם ההפוכה בנוגע למילת "הגשם"; ועוד ש'מכלכל חיים בחסד' מכיל את שמו של המחבר "חיים", ונלקח מלשון התפילה מיד אחרי 'משיב הרוח ומוריד הגשם'. קונטרסיו האחרונים של ספר זה התפרסמו כמענה לקטרוגיו של איש למפלגת "הקמצנים", ישראל שר שלום מרזל מחסידי ברסלב, שנזדעק להשיב בחיבורים ארוכים משלו להילחם את מלחמת הקמץ. נימוקיו המפורטים של זה דומים באופיים לאל של מתנגדיו. גם הוא עוסק בעיקר בענייני סמכות אישית, היינו בקביעת שייכותם המפלגתית של בעלי המקורות השונים, באופן שהמקבלים דעתו בעניין הגדול של ניקוד "הגשם" יהיו הצדיקים ולא הרשעים. וכך הגיעו בעלי הריב לדון גם באישיותם של המסכימים והתומכים של בעלי הדעות השונות. לדוגמה, בתשובה לדברי מונדשיין על משכילותו של יצחק סאטאנוב שסידורו 'ויעתר יצחק' הוא כנראה המקור לניקוד הקמץ, תמה מרזל (בספרו 'משיב הרוח' – במס צרויה, שם הלקוח גם מאותו משפט שבתפילה ובמשמעות של החזרת המנהג העתיק על בוריו, מטרה ששני הצדדים טוענים לה – ירושלים תשמ"א, עמ' י-יא) על מונדשיין, שקיבל בעניין זה את עדותו של "אותו סופר בשם ג' קרסל שאת זהותו אין אנו מכירים וגם אולי אין כדאי להכיר" (הוא גצל קרסל הביוגרף והחוקר הנודע של תולדות הספרות העברית) ולא את הסכמתו של הרב צבי הירש ברלין. טענה זו גררה ויכוח נוסף על אישיותו והסכמתו של הרב ברלין ומקורביו. וכך מצינו בספרות הויכוח הנורא הזה גם פולמוס מפורט על כשרותו של ר' דוד לידא, וגם בשאלה האם היה הרב והמדקדק וולף היידנהיים מחברו של הקונטרס "מעשה תעושים" נגד ר' נתן אדלר, שר' נתן אדלר היה מורהו של החתם סופר בעצמו, ואם אמת הדבר שהיידנהיים היה זה שפגע בכבודו, איך אפשר לקמץ על פיו את "הגשם"? וכו' וכו'. כללו של דבר, עניין רב יש בספר זה המשקף בצורה חדה כבקריקאטורה הלכי רוח, המאפיינים ציבור גדול בארצנו. עוד על ספר זה ראה לעיל הערה 1 ולהלן הערות 4, 38, 39, 77.

התפילות לכמה וכמה כתבי יד לוריאניים של סדר התקיעות³, ואף מאלה אפשר ללמוד, שאין התפילות הנדונות שייכות לתחום עניינו המיסטי של כותבן המקובל. שבעוד שכל מילה מן הברכות והפסוקים השייכים לסדר התקיעות מפורשת שם באריכות על-פי כוונות האר"י, הרי תפילות קשות אלו, למרות אופיין המיסטי המובהק, מובאות כאן כלשונן בלבד ובלי כל הערת פירוש. אך בעצם עובדת קליטתן של התפילות גם בהקשר הרחוק מרוחן, ואך בזמן קצר אחרי הופעתן הראשונה במחזורי התפילה, יש משום עדות על שורשיהן החזקים. ואין תמה שבכמה מקומות מיוחסות התפילות לאר"י הקדוש⁴.

הקונטקסט הרוחני של התפילות הללו נמצא אומנם במקום אחר, הרי הוא ספרות אשכנז, וביתר דיוק ב"ספר החשק" וחוגו. ספר זה נקרא גם 'שבעים שמות של מטטרון', וכשמו כן הוא – רשימה ופירוש של שבעים (ויותר) שמותיו של מטטרון, ראש המלאכים במיסטיקה היהודית. הספר נדפס לראשונה בלבוך תרכ"ה, ויותר מן הנדפס בו נמצא בכמה וכמה כתבי יד⁵.

"ספר החשק" זכה לאחרונה למחקרו של יוסף דן⁶, וממנו למדנו על טיבו. הספר נכתב, לפי דעת דן, בסוף המאה השתים עשרה או תחילת המאה השלוש עשרה. הכותב נמנה עם חסידי אשכנז, אך לא היה שייך לחוג המרכזי של תנועה זו, המפורסם בשמותיהם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר מוורמס. ועתה (הרבה אחרי פרסומו של של המאמר הנוכחי), עוסק משה אידל במחקרו של הספר וספרות רבה הקשורה אליו. אידל זיהה את

³ אסתפק בדוגמאות לכתבי יד של סדר התקיעות עם כוונות האר"י, הכוללות גם את התפילות הנ"ל. א) כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק MI 5182, סימנו במכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי בירושלים – ס' 29979. ב) כ"י ביהמ"ל בניו יורק MI 4819, סימנו במכון ס' 25720. ג) כ"י ביהמ"ל בניו יורק MI 4616, סימנו במכון ס' 25519. ד) כ"י ביהמ"ל בניו יורק MIC 2088, סימנו במכון ס' 24990. ה) כ"י ביהמ"ל MIC 4128, סימנו ס' 25030. לצד אלה ושכמותם מצינו גם הרבה כתבי יד של סדר התקיעות עם כוונות האר"י בלבד בלי הזכרת התפילות הנ"ל, וביניהם: א) כ"י ביהמ"ל MIC 4472, סימנו ס' 25374. נכתב בתק"ד, המלקט יהושע סגרי. ב) כ"י ביהמ"ל MIC 4127, סימנו ס' 25029. ג) כ"י המוזיאון הבריטי בלונדון 855/2, סימנו ס' 5661. כ"י לידס-רות 39, סימנו במכון ס' 15272, שנכתב באיטליה במאה השמונה עשרה, מכיל גם הוא את סדר התקיעות עם כוונות האר"י, ואף התפילות הנדונות מופיעות בו, אך בצנזור שמות המלאכים, כגון בדף 6 ע"א: "ולתר"ת יאמר זה: יהיא רצון שתקיעת תר"ת שאני תוקע תהא מרוקמת ביריעה והמלא אלינו ברחמים ברוך בעל הרחמים". ספר חמדת ימים. ראש השנה פרק ז, מאריך הרבה בכוונות לוריאניות לתקיעות ובתפילות לתוקע, שייסד לפי קבלת האר"י, ואינו מזכיר את התפילות שלפנינו. ועוד כתב בעל חמדת ימים שם (ונציה תקכ"ג, דף מ"ג טור ב) בזה הלשון: "ומה נואלו רבים מבני תורה שבדורנו אשר התעתדו בעת תקיעת שופר במיני תפילות והשבעות לזכירה ולהצליח בחכמות דרושיהם בכל עז ותעצומות ובמיני תפילות והשבעות (!) אשר הובאו בספרי ראשונים המסוגלים בעת תקיעת שופר להצליח במעשה ידיהם. ולא אריך למעבד הכי למי שהריחו ביראה (צ"ל ביראת) ה' (כלומר, אין ראוי שיעשה כך מי שמבין משהו בענין עבודת ה'. ולפי עזרא ד יד, יש' יא ג)...". ייתכן שהתנגדות זו מכוונת לתפילות שלפנינו, שבגלל השתרשותן לא יכול לרמוז אליהן בפירוש. האופי המאגי מיוחס להן פה (אם באמת בהן המדובר) שלא בצדק ולצורך הפולמוס.

⁴ ראה אבידע (לעיל הערה 1), עמ' עז, פא, פב. וכן קרויס (הנ"ל בהערה 2) עמ' פ.

⁵ ראה להלן הערות 13, 16, 18, 44 ולאחריה.

⁶ J. Dan, "The Seventy Names of Metatron". Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies – Division C. Jerusalem 1982, pp. 19-23.

מחברה של ספרות זו (ר' נחמיה הנביא), ועמד על חשיבותה של ספרות זו בתולדות המחשבה היהודית.⁷

אכן "ספר החשק" אינו בודד במערכה, ויש עמנו עוד חיבורים הכתובים ברוחו.⁸ אלה בעיקרם פירושים ופיתוחים של רשימות שמות קדושים מספרות ההיכלות הקדומה, שכל תורת הסוד של חסידי אשכנז היא המשך לה, כידוע. השמות הללו מפורשים בכל כתיבי "חוג ספר החשק" באותה צורה, בעזרת התאמתם בגימטריא לשמות מלאכים המיוחדים ברובם לכתבי בני חוג זה. לעתים יוחסו אף ספרים אלא לר' אלעזר מוורמס⁹, ומצאתי ייחוס כזה אף באחד מכתבי היד של חיבור מחוג זה, המונה את שמות המלאכים הממונים על התקיעות.¹⁰

עוד קו אופייני ל"ספר החשק" וחוגו: המקום הנרחב שהם מועידים לתפקידם הריטואלי של מלאכיהם, העסוקים בעיקר בהעלאת תפילות ישראל לפני כסאו של הקב"ה, או ברקימתן ביריעה שלפניו. וכאן מתחיל הקשר בין "ספר החשק" לבין התפילות הנ"ל של תקיעות השופר. ואינני מתכוון רק לדמיון הכללי של מיסטיקת המלאכים הליטורגית. לפנינו הקבלות מדויקות במונחים ובשמות, כגון במילת "יריעה" המופיעה בתפילה שצוטטה לעיל ומועדפת ב"ספר החשק" ובני חוגו על פני "פרגוד", הרגילה בספרות ההיכלות.¹¹ גם כל שמות המלאכים המופיעים בתפילות מוצאים את מקביליהם ב"ספר החשק". כך למשל המלאך טרטיאל, הממונה על היריעה בתפילה שהובאה לעיל ידוע גם

⁷ Moshe Idel, 'Some Forlorn Writings of a Forgotten Ashkenazi Prophet: R. Nehemia ben Shelomo ha-Navi', forthcoming in *JQR* 95.1 (2005). ידוע לי שפרופ' אידל ממשיך במחקרים אינטנסיביים על ר' נחמיה וחיבוריו.

עוד על ספר החשק וחוגו, ועל גיבורו מטטרון, ראה Elliot R. Wolfson, 'Metatron and Shi'ur Qomah in the Writings of Haside Ashkenaz', in Karl Erich Grözinger and Joseph Dan (eds.), *Mysticism, Magic and Kabbalah in Ashkenazi Judaism*, Grutter, Berlin and New-York 1995, pp. 60-92. וולפסון מסתמך שם כבר גם על מאמרנו הנוכחי.

⁸ ראה דן, שם, עמ' 20-21. חיבורים נוספים מסוג זה ייזכרו להלן בהערות 10, 11, 14, 21, 22, 23, 34, 43, 55. בהערה 21 אעיר גם לעניין הסוגים הספרותיים של חיבורים אלה, ולעניין ייחוסיהם. חיבורים אחרים מחוג זה הם העוסקים במלאכי קול השופר, ודן בהם אבידע במאמרו הנ"ל בהערה 1. החיבורים הנ"ל סמוכים לעתים לכתבים נוספים שמקורם באותו חוג.

⁹ ראה י. דן, "פירושי האדרת ואמונה' של חסידי אשכנז", תרביץ נ' תשמ"א, עמ' 399.

¹⁰ כך צוין במפורש ברשימת המלאכים הממונים על התקיעות, המקבילה לתפילות הנדונות, בכתב יד מינכן 92/12, סימנו במכון ס' 2312, דף ע"ב. על רשימה זו וכתבי היד שלה ראה אבידע (כנ"ל בהערה 1), עמ' עו-פ. אמנם כ"י מינכן זה לא היה לעיני אבידע, כפי שיוצא ברור מדבריו, ודוקא כתב יד זה יכול להבהיר כמה וכמה סתומות בנוסח הרשימה שהעסיקהוהו שם.

¹¹ אמנם גם "פרגוד" נמצא בספרות זו ואף "פרכת" (ראה להלן הערות 18, 34). המילה 'יריעה' השתבשה בכמה נוסחים של התפילות כגון בזה הנדפס ב'סידור השל"ה', והפכה ל'יראה' (ראה אבידע (כנ"ל בהערה 1) עמ' פו). אגב, באותם נוסחים מופיע גם השם "ישוע" בצורתו המשובשת "ישעיה" או כיוצא, וראה דיוני להלן אחרי הערה 42; "יריעה מצאנו גם ב"פירוש ספר הקומה", הקרוב גם הוא ל"חוג ספר החשק", שנדפס בידי ג. שלום בספרו "ראשית הקבלה", ירושלים ות"א תש"ח, עמ' 229; וראה גם הערת המהדיר מס' 3 שם.

מ"ספר החשק" בצורת טטריאל ומצוי שם בדפוס לבוב דף ד ע"ב (הוא השם העשרים ותשעה)¹². אומנם בספר החשק אין זה מן השמות הממונים על היריעה, אבל אפשר לחשוב שנתערב בשם טטריאל, המופיע מיד לפניו, ועליו נאמר שעולה בגימטריא כמניין "היריעה" (=300), כי תפקידו ליטול בכל יום מעל כסא הכבוד יריעה של אש, שגונה תכלת, ולכבסה בנהר די נור. ואל תתמה שנתבלבל שמו בתפילות, שמעשה שבכל יום הוא בספרות זו, ואף טטריאל הנ"ל אינו מופיע אלא בכתבי יד¹³, ובדפוס מצוי במקומו הדרניאל, שגם הוא עולה בגימטריה כמניין "היריעה"¹⁴. אומנם, לפי דעתו של הרב אבידע¹⁵, לפנינו שיבוש של השם שניטאל, הנזכר בנוסח מקביל שעולה בגימטריה קר"ק, ועוד נידרש לכך בהמשך.)

וחשוב מכל, גם ב"ספר החשק" ובחוגו מציינו לרוב את מלאכי קול השופר, כגון בקשר לשם פצפציה, הוא השם העשרים משבעים שמותיו של מטטרון, שעולה בגימטריא "הקרן", שכשישראל תוקעין בקרן בשופר מיד מוציא את ספר זכויותיהם של ישראל ומזכיר עקידת יצחק והקב"ה מתמלא עליהם רחמים וגוער בשטן המקטרג עליהם¹⁶. וכיו"ב מציינו שם גם בנוגע לשם החמישה עשר הוא "תשבש":

תשבש¹⁷ בגי' "ברק פרכת"¹⁸, לפי שאין שום מלאך רשאי לכנוס לפניו ממחיצת פרוכת מפני ברקים ולפידי אש, ובגי' "בתשרק"¹⁹ לפי

¹² שם זה מופיע כבר במניין שבעים שמותיו של מטטרון שבספרות ההיכלות. כך לפי הנוסח של "מדרש אבות דר' עקיבא". הנדפס באוספו של א. ורטהימר "בתי מדרשות", ב, ירושלים תשט"ו, עמ' שנג; וכך לפי הנוסח של ספר היכלות, המכונה "ספר חנוך השלישי", פרק מח; ראה H. Odeberg, "Enoch 3", New York 1973, p. 71.

¹³ כך למשל ב"ספר החשק", לפי כתבי יד קמברידג' 405 סימנו במכון ס' 16318 דף 106 ע"א, כ"י מוסקבה-גינצבורג 90/8 ס' 6770 דף 126 ע"א. כ"י פירנצה-לורנציאנה Plut 5/12 ס' 17657 דף 242 ע"א. השם 'טנראל' (וגם 'נטראל') מצוי כבר בספרות המרכבה. ראה א. גרינוואלד, "קטעים חדשים מספרות המרכבה", תרביץ לח תשכ"ט, עמ' 357, הערה 12.

¹⁴ כך גם ב"בביאור שם של מ"ב", גם הוא חיבור מ"חוג ספר החשק", נדפס בסוף "ספר רזיאל המלאך", ברוקלין תשל"ה. עמ' קנה; וראה להלן הערה 21; ובחיבור אחר מאותו חוג (הפנתה אותי אליו ידידתי אסי פרבר), המצוי בכ"י המוזיאון הבריטי 752/ADD. 16299 סימנו במכון לתצלומים ס' 4935. דף כב ע"א. חוברו יחד טנראל והדרניאל.

¹⁵ במאמרו הנ"ל בהערה 1, עמ' פה.

¹⁶ קטע זה מופיע בכמה כתבי יד בצורה שלמה יותר מבדפוס. ראה במיוחד כ"י ברלין-טיבינגן 239, סימנו במכון התצלומים ס' 1860, דף 114 ע"א, דף 114 ע"א. והשווה מלשון ה"תחינה לתוקע לפני התקיעה", שנדפסה לראשונה במחזור פראג שמ"ה, דף יד ע"ב: "... ואת המלאך הגדול פצפציה הממונה להוציא זכויותיהן של ישראל בעת שהיום תוקעים בשופר". פצפציה נמנה בין שבעים שמותיו של מטטרון כבר ברשימה המופיעה ב"אותיות דר' עקיבא", הנ"ל בהערה 12. לפי נוסח התחינה הנ"ל, הנדפס לראשונה בסידור אמשטרדם תמ"א, והובא במאמרו של אבידע (הנ"ל בהערה 1), עמ' פב, שמו של מלאך זה הוא פצפציה, ואף שם זה יש לו על מה שיסמוך, והובא ברשימת שמותיו של מטטרון שב"ספר חנוך השלישי" – ראה לעיל בהערה 12.

¹⁷ השווה לקטע זה המשך התחינה המצוטטת בהערה הקודמת: "ואת המלאך הגדול תשבש המונה להשמיע זכויותיהן של ישראל ולהבעית השטן בתקיעתם". גם 'תשבש' נמצא כבר בין שבעים שמותו של מטטרון לפי "אותיות דר' עקיבא", ראה לעיל הערה 12.

¹⁸ =1002. בכתב יד בודלי 2286/5, סימנו ס' 20978, דף 158, הנוסח: "תשבש בגי' ברק קשר"ק לפי שכשאנו תוקעים...". וראה ההערה הבאה על "פרכת" כשם ובגימטריא קשר"ק ראה להלן הערה 34.

¹⁹ =1002. וראה הערה הקודמת. על צורות סימני התקיעות ראה להלן לפני הערה 38.

שכשתוקעין בר"ה השטן מקטרג, וכששומעין²⁰ קול השופר מיד שר הפנים משמיע בקול גדול זכויותיהן של ישראל ויוצאין ממנו ברקים ולפידים הרבה וקול השופר הולך וחזק מאוד למעלה והשטן נבעת והקב"ה מתמלא עליהם רחמים וצופה ומביט באפרו של יצחק וגוער בשטן ומצדיק את ישראל.

ובמקום אחר בספרות זו²¹ למדנו בין השאר כי

שופר בגימטריא "שר כסא"²² ובגימ' "אלהים שר"²³ ובגימ' "אב אחד שער"²⁴, כי יש דלת למטה מכסא וכשהקב"ה מקבל תפלותינו אז הולך ופותח אותו דלת והתפלה נכנסת לפני הקב"ה²⁵... והקול הולך להקב"ה בין עיניו, וכשכבר עלה הקול אז אפרו של יצחק פורח לפני הקב"ה²⁶. ותדע "קרן" בגימ' "עפר", פירוש – כי הקול כשהולך למעלה אז לוחט ממש מן האש של מעלה והולך על עיניו של שטן ושרפתו (=ושורפהו) ומערב

²⁰ בכתב יד בודלי (במקום הנ"ל בהערה 18) הגרסה: "וכששומע".

²¹ הקטע נדפס בספר "מרכבה שלמה", ירושלים תרפ"א (דפוס צילום ירושלים תשל"א), דף כה ע"א – כו ע"א. הקטע הובא בחלקו גם בתוספת למאמרו של אבידע (הנ"ל בהערה 1), עמ' רנו (כפי שציין אבידע, תוספת זו נוספה לפי הערתו של פרופ' גרשם שלום). קטע זה הוא חלק מחיבור שלם, או יותר נכון, מקובץ חיבורים שמ"חוג ספר החשק", שנדפסו בספר "מרכבה שלמה" בחלקם התחתון של העמודים. מתחת לקו, מדף כג ע"ב, עד לב ע"א. החיבור הראשון כאן, דף כג ע"ב – כו ע"ב, הוא הכולל גם את הקטע שלפנינו, הוא פירוש, שתחילתו חסרה, לפיוטו של הקליר "וחיות אשר הנה מרובעות כסא" (ראה ד. גולדשמידט, "מחזור לימים הנוראים, ראש השנה". ירושלים תש"ל, עמ' 216-217). ואכן פרשנות הפיוט היא חלק חשוב מספרותם של חסידי אשכנז בכלל (ראה א. אורבך, "ספר ערוגת הבשם, חברו רבינו אברהם ב"ר עזריאל זצ"ל". חלק רביעי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 73-111) ו"חוג ספר החשק" בפרט (פירוש פיוט אחר מסוג זה הביא אורבך, שם עמ' 74-77, ועוד ניזקק לו להלן בהערה 34). לאחר פירוש הפיוט מובאים ב"מרכבה שלמה" שני פירושים ל"שם של מ"ב". ומעניין לציין שפירוש שם זה שולב גם בפירוש הפיוט הנ"ל שהביא אורבך, וכמה חלקים בו זהים לפירושים שב"מרכבה שלמה" (ראה אורבך, שם, עמ' 75 הערות 10, 12, 13, 15, עמ' 76 הערות 23, 25, 26, עמ' 77 הערות 29, 30, 31). אחד מפירושים אלה יוחס ב"מרכבה שלמה", דף ל ע"א למסורת ר' יהודה חסיד ור' יואל חסיד ואחיו ר' קלונימוס חסיד (ראה אורבך, שם עמ' 78 הערה 41). והשני יוחס שם בדף לא ע"ב לר' נחמיה הנביא (ראה עליו G. Scholem, 'Ursprung und Anfänge Der Kabbala', Berlin 1962, pp. 211 n. 70). בדף ל ע"א יש כאן הסתמכות מפורשת על תורת הכבוד של ספר האמונות לרב סעדיה גאון, שכידוע, חסידי אשכנז ביססו עליה את תורתם (ראה י. דן, תורת הסוד של חסידי אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 20-24). "פירוש שם של מ"ב" שהוזכר לעיל בהערה 14, אף שהוא קרוב ברוחו ומוצאו מאותו חוג, איננו זהה לפירושים הנדונים פה. וכנראה פירושי שם בן מ"ב היו בחוג זה כעין סוג ספרותי, ואף פירוש לשם של ע"ב מצאנו ב"חוג ספר החשק" (ראה להלן הערה 55). בין שני הפירושים לשם של מ"ב מצינו ב"מרכבה שלמה" דף ל ע"ב פירוש על קטע מ"שיעור קומה", וגם מקורו באותו חוג.

²² = 586. השווה נוה "תחינה לומר קודם תקיעת שופר" נוסח אמשטרדם (הנ"ל בהערה 16): "השר הכסא בגימטריא השופר": וראה "ספר החשק", ח ע"א, השם הששים ושנים: "שוסוריא בגי' ש"ר בכס"א". שמות כאלה רגילים מאוד בספרות זו; השווה למשל "מרכבה שלמה" (וראה הערה הקודמת), דף לא ע"ב: "ממקומו בגימט' אלהינ'ו על הכס"א". ואינני יודע איך תעלה גימטריא זו (ישראל שניידר מציע שצריך להיות: "ממקומו בגימטריה ה' ידו על הכסא" = 232, אך זה תיקון מפליג ביותר). וראה הערה הבאה.

²³ = 586. וכיו"ב מצינו בכתב יד המוזיאון הבריטי במקום הנזכר לעיל בהערה 14: "בג' שופר שר הכסא שר אלהים".

²⁴ ראה להלן הערה 43.

²⁵ השווה ירשלמי סנ' י, ב, דף כח טור ג: "הקב"ה חתר לו חתירה מתחת כסא הכבוד שלו ושמע תחינתו".

²⁶ על אפרו של יצחק ושחיתתו בפועל ראה: ש. שפיגל, "מאגדות העקידה", ספר היובל לאלכסנדר מרכס, ניו יורק תש"י, עמ' תעא-תקמז.

אותו. 'ערבב' בגימט' 'אדריגון' והוא שם של שר הפנים²⁷, והולך ומסייע לקול ודוחה למטה. ומי ממונה על התקיעות? כי על כל תקיעה מלאך ממונה ומוליכה לפני הקב"ה. על תקיעה ראשונה ממונה שרף והוא סנדלפון²⁸, ותדע כי "תקיעה" בגימט' "שרף (אולי צ"ל) "השרף²⁹, שרף בגימטריה תפילין") ובגימט' "תפילין", מלמד שמוליך את הקול של שופר על ראש הקב"ה במקום תפילין ומתקן עטרה מהם. ובגימט' פסתם וזה שם של הקב"ה³⁰ ומלמד שהתקיעה הולכת לפני הקב"ה והקב"ה מתקן לכמין פסים מעלים(?) ומעטר את עצמו. שברים בגימט' מרומירון ובגימט' "בנשר" וזהו שם של הקב"ה³¹, ומלמד שהקול מכה בין חיות הקדש ועולה ויושב על ראש המקום. תרועה בגימט' שמיאל³²... שברים בגימט' "יהואל שר"³³ ומלמד שמוליך אותו לפני הקב"ה. קשר"ק בגימטריא "פרכת"³⁴ כי פרכת פרוסה לפני המקום ומוליכה בתוך הפרכת על המקום. קש"ק חשבוננו חמש מאות ומלמד שהולך תוך כל רקיע ורקיע שהוא חמש מאות³⁵ על ראש

²⁷ הוא השם העשרים ושלושה משבעים שמותיו של מטטרון שב"ספר החשק". ומצוי כבר בשתי הרשימות של שבעים שמותיו של מטטרון שבספרות המרכבה – ראה לעיל הערה 12. ואולי אפשר להשוותו ל"בדרגון" הוא "דרגון". ראה עליו במאמרי "יונה בן אמיתי כמשיח בן יוסף", בספר תשבי ח"א, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג, תשמ"ד, עמ' 291 והערות 115-117.

²⁸ סנדלפון מפורסם בספרות ההיכלות כמי שקושר קשרים לקונו ומכתירו בקדושות שאומרים ישראל. ראה ר. מרגליות, "מלאכי עליון", ירושלים תשכ"ד, בערכו, עמ' קמח קנד; ובספר "זוהר חדש", פרשת אחרי מות. מהדורת מוסד הרב קוק, דף מח טור ג, נמצא אולי גם קשר בין סנדלפון לקול שופר.

²⁹ השווה הנוסח שבשולי העמוד במחזור פראג דף יט ע"א: "תקיעה, בגי' הדרניא"ל וסנדלפון" [תקיעה] + 1 ("עם הכולל") = 586 = 'הדרניאל וסנדלפון' והם מעלים את התקיעה. תקיעה, גי' השר"ף (= 585) גם הוא מעלה את התקיעה"; וראה במאמרו של אבידע ("הנ"ל בהערה 1) עמ' עח. והשווה בנוסח התחינה הנ"ל בהערה 22: "והמלאך שרף בגימטריא תקיעה".

³⁰ הוא חלק משם בן כ"ב המפורסם היוצא מברכת כוהנים: אנקתם פסתם פספסים דיונסים (ראה "פרדס רימונים" לר' משה קורדובירו, שער כא פרק יד); והשווה בנוסח התחינה דלעיל בהערה 16, דפוס פראג: "ואת השרים הגדולים הממונים על השופר אנקתם פסתם"; ובנוסח דפוס אמשטרדם: "ואת השרים הגדולים הממונים על השופר אנקתם בגימטריא השופר (=591) הפסתם בגימטריא שופר [= 586 = הפסתם + 1 (עם הכולל)].

³¹ ראה אבידע ("כנ"ל בהערה 1) עמ' עח. עט; והשווה "ספר החשק", בהמשך הקטע דלעיל אודות השם החמישה עשר, תשבש, הקשור כזכור לקול השופר: "תשבש... ובגי' ב"ת נשרי"ם [=1002]. מה הנשר הזה הוא מלך במעופפים, ואין עוף הפורח למעלה ממנו, כך שר הפנים...".

³² = 681. השווה הקטע שפרסם אבידע ("כנ"ל בהערה 1) עמ' עח, והערותו בעמוד עט; וכיוצא בזה בתחינות שלפני התקיעות, כגון בנוסח הנ"ל בהערה 22: "והמלאך שמיאל בגימטריא תרועה".

³³ = 552. ראה אבידע שם; על יהואל ראה להלן הערה 45 ואילך; וכיו"ב בנוסח התחינה הנ"ל בהערה הקודמת: "שר יהואל בגימטריא שברים".

³⁴ השווה הקטע שהביא אורבך ("הנ"ל בהערה 21) עמ' 74-75: "ת'ש' של ת'וקדש' בגימט' פ'ר'כ'ת', כי פרכת פרוסה לפני הקב"ה ומלאכי השרת עומדין מחוץ לפרכת ומזמרים לפני בוראם ואינם רשאים ליכנס לפני מן הפרכת"; וראה לעיל הערה 18. על הפרכת ראה במאמרי "פורפוריתה של הלנה וקידוש השם" (בדפוס).

³⁵ השווה ירושלמי ברכות א א (דף ב טור ג): "וכשם שבין הארץ לרקיע מהלך חמש מאות שנה, כך בין רקיע לרקיע מהלך חמש מאות שנה ועוביו מהלך חמש מאות שנה".

המקום. קש"ק (יש להשמיט מילה זו) קר"ק בגימ' שטניאל והוא שם של מלאך המות³⁶ ומלמד שכיון שכבר תקענו כבר ערבב השטן³⁷.

ויש עוד מקבילות כהנה וכהנה, ושמות המלאכים בהן עתים נשארים ועתים מתחלפים.

מאחר שכך, מה דינו של ישוע שר הפנים? האם הוא הנוצרי? האם אפשר ללמוד מן המקבילות משהו בעניין זה? שבלי מקבילות ודאי שישו לפנינו, וכפי שקל היה לנחש כבר עוררו רבים על כך בהם חכמי מחקר ועיון ומהם יודעי דת תפילות אלה³⁸. היחיד שעקב בעיון אחר כל המקבילות היה הרב אבידע במאמרו הנ"ל (ובעקבותיו חיים קרויס בספרו). הוא חקר את המנהגים השונים שרווחו בעניין סדרן של התקיעות והגיע למסקנה בדבר מנהגם של מחברי התפילות הנדונות ולאילו סדרת תקיעות שייכת כל תפילה (יפה הראה אבידע שבנוסח המקורי עניינה של כל תפילה הוא דווקא בתקיעות שלאחריה³⁹). הוא שם לב גם לכך שבכמה מקומות בספרות הרלוואנטית עולה בגימטריה שמו של המלאך הממונה על קבוצת תקיעות מסוימת עם סימן שמה. אבידע גם חקר את תולדותיהם של הסימנים הללו והוכיח במישור שהסימנים ב-ק' (קשר"ק – או תשר"ק – קש"ק קר"ק) הם שהיו מקובלים בין חכמי אשכנז ולא הסימנים ב-ת' (תשר"ת תש"ת תר"ת), ומכאן שנוסחאות ק' בתפילות אלה קדמו לנוסחאות ת'. מכל זה יצא לו לרב אבידע שנוסח התפילה הנידונית כפי שנדפסה בסידורים הוא משובש ביותר. בנוסח המקורי התייחסה התפילה דווקא לתקיעות קר"ק וכך עלו בגימטריה שמות מלאכיה. במקום "אליהו ז"ל"

³⁶ השווה הטקסט שפרסם אבידע במאמרו (הנ"ל בהערה 1) עמ' עח; "ובגימ' שניטאל הוא שם של מלאך המות". לפי ההמשך כאן (...כבר ערבב השטן), אין כל מקום לתהייתו של אבידע שם בעמ' פ: "אבל מה שאומרים עליו פה שהוא מלאך המות זה מוזר. ואולי יש פה איזה טעות", שרגיל ששמות הקודש שווים בגימטריה לשמות שכנגדם, שהם "מבטלים" אותם; ראה מאמרי הנ"ל (הערה 27), עמ' 277. שטניאל ושניטאל מכילים את האותיות שטן, שהוא כידוע מלאך המוות; והשווה הנאמר ב"ספר חנוך השלישי", פרק מה, הוא הנ"ל בהערה 12 עמ' עג, שבחותמו של מטטרון "מתחתמין פתק' מלאך המות".

³⁷ ראה ראש השנה טז ע"א-ע"ב. וראה א. הילביץ, "שופר של תפילה, של הכרזה ושל הברחת שטן", ספר מרגליות, ירושלים תשל"ג, עמ' קיח-קכד.

³⁸ ראה פרטים במאמרו של אבידע (הנ"ל בהערה 1) עמ' עא-עב, פט; ויש להוסיף גם את דברי הרב עובדיה יוסף בשו"ת שלו 'יביע אומר' סימן לו, ירושלים תשי"ד, עמ' קכח. ידידי עמוס גולדרייך הוא שהפנני לכאן. כל הספרות הרבנית והמחקרית הנוגעת לעניין הובאה בספרו של קרויס הנ"ל בהערה 2. וראה עוד חיים ליברמן, 'על תפילת "יהי רצון" בשעת התקיעות בראש השנה', בספרו אהל רח"ל, ניו יורק תשמ"מ, עמ' 511-515.

³⁹ קרויס. בספרו (הנ"ל בהערה 2), עמ' נו, ביקר את דברי אבידע וטען שאי אפשר ללמוד דבר מהמקורות, שבהם קודם ה"יהי רצון" של תר"ת ל"יהי רצון" של תש"ת, כי כזאת מצאנו רק במחזורים מאוחרים. ועוד שגם אלה לא קיימו סדר זה בתקיעות עצמן אלא רק ב"יהי רצון". אינני סבור שזו ביקורת צודקת, שכן אין כל המחזוריים תלויים רק זה בזה, ולעתים נשמרו דווקא במאוחרים שבהם מסורות קדומות, ודווקא אי ההתאמה שבין התקיעות ל"יהי רצון" יכולה להעיד על עתיקות הנוסח של ה"יהי רצון", ששמרוהו כמו שהיה ולא תיקנהו כאשר עברו לתקוע בסדר חדש (על המנהג המקדים תקיעת תר"ת לתש"ת ראה אבידע, כנ"ל בהערה 1, עמ' עד). ההסבר שנותן קרויס לאי התאמה זו הוא מן המתמיהים שבמתמיהים – לדעתו אף טעות אין כאן אלא "יד זדונית בדבר". כלומר המיסיונרים, שזייפו והכניסו לפי דעתו את השם "ישוע שר הפנים" (ראה להלן הערה 76), הם שהפכו גם את סדר ה"יהי רצון". להלן (אחרי הערה 76) אני עתיד להוכיח ששום יד מיסיונר לא חלה גם בנוסח "ישוע שר הפנים". אך לו יהי כדבריו, גם אז אי אפשר לתאר מיסיונר שיהפוך בזדון את סדר ה"יהי רצון", ולשם מה?

שבנוסח התפילה שלפנינו, צ"ל "אליהו הנביא זכור לטוב", שכפי שמצוין בכמה מקבילות עולה גימטריה כמניין "קר"ק"; במקום טרטיאל צ"ל שניטאל, שגם הוא, כזכור⁴⁰; עולה למניין זה; ובמקום ישוע צ"ל, כמו שמצינו בכמה נוסחאות, "ישעיהה", שעולה בגימטריה קר"ק, וישוע שיבוש הוא⁴¹.

עם הערכת הרבה למחקרו של הרב אבידע אינני יכול להסכים למסקנה אחרונה זו. אינני חושב שיש לראות בהתאמה הגימטריונית הזאת את חזות הכל ואת הקריטריון הבלעדי לקביעת הנוסח המקורי של השמות. לעתים המצב הוא הפוך – עורך נוסח מאוחר של אחד מן הטקסטים הללו שינה את צורת השמות שמצא לפניו כדי להתאימם לגימטריה. ובוודאי כך היה במקרה שלפנינו. הרי לשמות הנדונים כאן, שבעים שמותיו של המלאך מטטרון, יש מסורת עתיקה, והיו ידועים כבר בתקופת ספרות ההיכלות, ואין לראות בכתבי "חוג ספר החשק" אלא את פיתוחה של מסורת זו (על כך נרחיב את הדיבור בהמשך). אך סימני התקיעות, קשר"ק קש"ק קר"ק, אינם עתיקים כל כך (כך עולה גם ממחקרו של אבידע), ובוודאי שלא נדרשו בגימטריה בתקופת ספרות ההיכלות; ומסתבר שרק בימי הביניים הותאמו השמות העתיקים לגימטריותיהם של הסימנים הללו.

גם עיון בפרטי השמות יוליכנו אל אותה מסקנה. ראשית, ההנחה שבנוסח המקורי של התפילה שלפנינו היתה התאמה בין שמות המלאכים לבין הסימן "קר"ק" תחייב תיקון בכל שם ובכל סימן שבטקסט, שהרי לאף אחד משני חלקי ההתאמה אין זכר בתפילה שלפנינו – אף אחד מן השמות אינו עולה בגימטריה "קר"ק", ואף קר"ק עצמו אינו מופיע כאן, אלא תשר"ת או תש"ת (כך בדפוס הראשון למשל). ואין להניח תיקוני נוסח רבים כל כך, בעיקר כשצורת השמות בנוסח התפילה טובה ומסתברת. "אליהו ז"ל" אפשרי לא פחות מאשר "אליהו הנביא זכור לטוב", ובאשר ל"טרטיאל" הרי שם זה מסתבר כאמור⁴² כשינוי זעיר של השם טטריאל, הסמוך ב"ספר החשק" לטטריאל הממונה על היריעה, ואין כל צורך לשבשו לגמרי ולהפכו לשנטיאל, העולה בגימטריה קר"ק. ובעיקר בולט הדבר בנוגע ל"ישוע שר הפנים". הגרסה "ישעיהה" אין לה שחר ומקום ואף איננה ניתנת לביטוי. מצינו אומנם ב"ספר החשק" בין שבעים שמותיו של מטטרון את השם "ישעיה

⁴⁰ ראה לעיל, הערה 36 ולידה.

⁴¹ ראה אבידע (כנ"ל בהערה 1), עמ' עב-עה, עט, פד-פו פח.

⁴² לעיל ליד הערה 12.

(הוא השם הששים וארבעה), אך זה איננו קשור כלל לענייני השופר, וההא היתרה לא נוספה לו אלא כדי שיעלה בגימטריה קר"ק. ונוסף על כך, שם ad hoc משונה כזה אינו מתאים כלל להצטרף כשלישי לאישים ידועים כאליהו ומטטרון. יותר מכל מסתבר שהמעבד, שלא נחה דעתו מן החשוד "ישוע", עמד והחליפו באחר, ולא מצא לו דומה יותר מ"ישעיה" שב"ספר החשק", ולזה הוסיף הא כדי להתאימו לקר"ק.

לפיכך, כדי לעמוד על מקוריותו ומשמעו של "ישוע שר הפנים" שבתפילה עלינו ללכת בדרך אחרת. עלינו לחקור ולדרוש לא על צורת השם אלא על תוכן הדברים. האם מסורת זו על ישוע שר הפנים הקשור למטטרון ולאליהו היתה חלק מתורת "חוג ספר החשק"? ואף כשלא יימצא השם ישוע מפורש בכתבים, אין זו סופה של החקירה ששם זה מועד לצנזורה הפנימית, ואולי השתבש בידי "חוג ספר החשק"⁴³. אבל לפי דעתי, השילוש של התפילה הנ"ל – אליהו, ישוע שר הפנים ומטטרון – היווה פעם את עיקרה של הפתיחה העקרונית ל"ספר החשק", שהשתבשה בנוסחאות שהגיעו לידינו. פתיחה זו חסרה בספר הנדפס, ומצויה בכתבי יד. נוסח חד מכתבי היד של הפתיחה פרסם י. דן בספרו "תורת הסוד של חסידות אשכנז"⁴⁴, ואשוב ואביאנה פה בנוסח מתוקן בעזרת שאר כתבי היד המצויים:

יהואל. אותיות אליהו ואלהי, כי לכל מי שיתגלה אליהו הכל מכח יהואל ואלהי⁴⁵. ודע כי יהואל שופט ברקיע למעלה מכל מלאכי השרת והוא אחר הקב"ה מושל. ותתחיל באמצע "יהואל" ותנהו אצל י' של שר הפנים ותמצא "ואלהי"⁴⁶ ותתחיל באמצע 'אליהו' ותמצא 'יהואל'⁴⁷, הוא בגימטריה

⁴³ "ישוע" כמלאך מצוי אמנם, כפי שהראתה לי ידידתי אסי פרבר, בחיבור אחד מחוג זה, הוא המצוי בכתב יד המוזיאון הבריטי והנ"ל בהערה 14, דף לו ע"א: "ישוע שרביה' אותיות 'ושב השער' הוא ענפיאל". ענפיאל הוא מראשי המלאכים של ספרות ההיכלות (ראה עליו י. דן, 'ענפיאל ממטטרון ויוצר בראשית', תרביץ נב תשמ"ג, עמ' 447-457), ועל "השער" ראה לעיל ליד הערה 24. אבל 'ישוע' כאן אינו אלא חלק מרשימה ארוכה של שמות מספר נחמיה (ט ה), שכולם מפורשים כאן באותה דרך.

⁴⁴ ירושלים תשכ"ח, עמ' 220-221.

⁴⁵ "ואלהי" חסר אצל דן ובמקורו בכתב יד ברלין. בכתב יד בודלי 2286/5 סימנו במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים ס' 20978, דף 154; וכן בכתב יד מוסקבה-גינצבורג 90/8 סימנו במכון ס' 6770 דף 125, הנוסח: "אלהינו". ותיקנתי לפי העניין.

⁴⁶ אצל דן ובמקורו בכתב יד ברלין: "אליהו". "ואלהי" מצוי בכתבי היד הנ"ל בהערה הקודמת; וכן בכתב קמברידג' ובכתב יד פירנצה הנ"ל בהערה 13, דף 237 ע"א. הנוסח המדויק של המשפט לפי כתבי יד אלה ראה להלן בהערה 56. "ואלהי" דרוש כאן לפי תחילת הקטע, וכן האות ו' היא אמצעו של השם "יהואל", ובה צריך להתחיל לפי ההוראות. אמנם לכאורה אם נלך כסדר עד סוף השם, יתקבל "ואליה" ולא "ואלהי", וראה להלן הערה 56.

⁴⁷ מכאן יש הקבלה ב"ספר החשק" הנדפס, דפוס לבוב ז ע"ב, השם החמישים ותשעה.

"בן", לפי שהיה בן-אדם, חנוך בן ירד... בגימטריה "כלב" לפי שכולו לב⁴⁸
ומנבח בתורה ככלב והוא מלמד תורה לתינוקות במעי אמן⁴⁹, והיינו
דאמי⁵⁰: אליהו בא לעיר כלבים שוחקים⁵¹...⁵²

הקטע הזה, כמו החיבור כולו, עוסק במלאך מטטרון המזוהה כרגיל עם חנוך⁵³ ועם המלאך
יהואל⁵⁴. "יהואל" זה מזוהה עם עוד שניים הזוהים לו באותיותיהם – "אליהו" ו"אלהי" (כך
מצאנו גם במקומות אחרים בכתבי חוג זה⁵⁵. אליהו, כמטטרון, דמותו ידועה ומפורסמת. אך
מי הוא ואלהי? נדמה לי שהתשובה לכך מצויה במילים "י' של שר הפנים" המגדירות את

⁴⁸ ראה זאת במדרש "אלפא ביתא דבן סירא" סימן טו; וראה ש. אברמסון, "כלב כולו לב", לשוננו לעם כו ז (רנז) תשל"ה, עמ' 213-221; דרשה קבלית המבוססת על עניין זה מצויה גם בספר השבתי 'ואבוא היום אל העין', כ"י בודלי 955, סימנו במכון התצלומים ס' 21914, דף לא ע"ב; בנדפס (ראה הערה הקודמת): "לפי שהוא לב של עולם", וחסר גם מה שיובא להלן שכלב מפורש בו כפשוטו; על לב העולם ראה מאמרי 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', ציון מה תש"ם, עמ' 206.

⁴⁹ ראה נידה ל ע"ב. והשווה ב"ספר החשק" הנדפס ז ע"ב, השם החמישים וששה: "גם הוא לומד תורה אל התינוקות שבמעי אמם ומדליק להם הנר אשר על ראשם". (וכן שם ט ע"ב, השם השבעים וארבעה: "וע"ל אגו"ז, לפי שהוא מלמד את התינוק במעי אמו כשהוא מקופל ומנוח כאגוז ומדליק לו נר בראשו").

⁵⁰ בבא קמא ס ע"ב. ראה הערה הבאה.

⁵¹ כך בכתב יד פרמה 1138, סימנו במכון ס' 13434, דף כב; ובגמרא: "כלבים משחקים אליהו הנביא בא לעיר"; אצל דן: "שותקין", אך במקורו שבכתב יד ברלין כתוב, לפי קריאתי, משהו בדומה ל"שנחקים"; בכתב יד פירנצה הנ"ל בהערה 13, דף 237 ע"א, הגרסה: "צועקים", היא בהשפעת ברכות ג ע"א: "משמרת... שניה כלבים צועקים"; ועיין להלן הערה 67.

⁵² וההמשך, לפי כתבי היד: "...אופן אומץ לפי שהוא אמיץ ביותר ומנהיג לכל העולם כאופן המנהיג עגלה, כי כל העולם עומד על עמוד אחד שמו צדיק והוא של אש וחקוק עליו שם של מ"ב והעמוד על סנפירין של לויתן..." על הקשר בין רעיון "צדיק יסוד עולם" וסנפיר הלויתן, ראה מאמרי "המשיח של הזוהר", העיון המשיחי בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 123-126; על הקשר בין עמוד זה שעליו העולם עומד לבין תפישת מטטרון ב"חוג ספר החשק", ראה בחיבור הנדפס ב"מרכבה שלמה" (הנ"ל בהערה 21) כא ע"ב: "בכסא... שהעמוד ששמו צדיק קשור בו ולאחר מכן קשור בזרועו של מטטרון"; והשווה "ספר החשק" ח ע"א, השם הששים: "הרוב"ץ, ע"ש שהוא סובל את כל העולם כלו, מ"מ הוא רובץ תחת משאו"; וכן מצאנו ב"שמועות קבליות" שפרסם ג. שלום בספרו הנ"ל בהערה 11, עמ' 252-253. ושם מובאת גם הידיעה החשובה שהיו מי שכיוונו בתפילותיהם לחנוך – מטטרון – צדיק-יסוד-עולם זה, כאמרו: "קבלנו כי מטטרון שר הפנים ששמו כשם רבו הוא חנוך בן ירד... ושמעתי שעליו נרמז וצדיק יסוד עולם, בשביל צדיק אחד העולם מתקיים, וזהו חנוך בן ירד. ויש מי שמתכוין בתפילתו אליו... ואנחנו לא כן כוונתינו...". בהקשר זה מן הראוי לציין ש"צדיק יסוד עולם" זה, המסומל באות צ, קשור בספר הזוהר ככל הנראה גם בדמותו של ישו הנוצרי; ועמדתו על כך באריכות במאמרי "השפעות נוצריות על ספר הזוהר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב, א. תשמ"ג, עמ' 52-70. עניין הכוונה למטטרון בשעת התפילה שב"שמועות קבליות" הנ"ל מזכיר את אמונתו הגנוסטית של אלישע בן אבויה, שראה במטטרון רשות עצמאית (הגיגה טו ע"א). אומנם כאן מוצגת רשותו של מטטרון באופן חיובי (כאמרו שם: "ונתנו טעם לדבריהם כי בעבור היותם טמאים ושפלים איך נמצא דעתם להתפלל לעילת העילות יתעלה ואחר שיש שר מורשה על ענייני העולם אליו נתפלל"), והגנוסטיקאים דנו לשלילה את שלטון שר העולם, והביא הדבר את אלישע לבעוט בדת ובמצוותיה. (זאת היתה ההשקפה המקובלת על אלישע. מאז שנכתב המאמר שיניתי את דעתי בעניין זה, וראה ספרי 'חטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס, וטבעה של המיסטיקה התלמודית', ירושלים תשמ"ו). השקפה קרובה יותר לרוח הגנוסטית נמצא בספר הזוהר המצייר כמה פעמים (ח"א צה ע"ב, ח"א קכד ע"ב – קכה ע"א) את הנער מטטרון, הוא חנוך שר העולם, כמלך העולם התחתון, ובניגוד לקב"ה מלך העולם העליון. ספר הזוהר מתייחס למלכותו ביחס שלילי ומוציא מכללה את המקובלים יחיד הסגולה, ממש כמו שמצינו בכתבי הגנוסטיקאים. ואולי יש גם במאמרי זוהר אלה גון אנטי-נוצרי ורמז לזיהוי חנוך ה"נער", שליט העולם הזה, גם עם ישו, אלוהי השליטים הנוצריים. אומנם מטטרון שבכאן קשור כנראה (לפחות באופן חלקי) לא עם "צדיק יסוד עולם", אלא דווקא עם ספירת המלכות.

⁵³ ראה G. Scholem, 'Major Trends in Jewish Mysticism', New York, 1961. pp. 68-70. המקור המפותח ביותר לעניין זה הוא "ספר חנוך השלישי". הנ"ל בהערה 12.

⁵⁴ ראה שלום, שם: גם שתי הרשימות הקדומות של שמותיו של מטטרון, הנ"ל בהערה 11, פותחות בשם יהואל, וראה להלן הערה 81.

⁵⁵ כך בפירושו שם של ע"ב, שנדפס בתוך ספר "קנה חכמה", פראג ש"ע, דף כז ע"א.

'ואלהי' ("ותנהו אצל י' של שר הפנים ותמצא ואלהי"). מילים אלה סתומות וחסרות כמעט כל הבנה בצורתן הנוכחית⁵⁶ והמקבילה הטובה ביותר שנוכל להיעזר בה לתיקון היא התפילה הנדונה. גם שם מדובר על דמות שלישית לאליהו ולמטטרון, וזאת אינה מוגדרת במילים "י' של שר הפנים", אלא נקרא כזכור: "ישוע שר הפנים". אי אפשר אפוא שלא לשער שגם בנוסח המקורי של פתיחת "ספר החשק" נמצא השילוש – אליהו, מטטרון וישוע שר הפנים – וכינוי אחרון זה השתבש שיבוש קל ל"י של שר הפנים".

היחס המדויק בין שלושת אלה אינו מחוור כל צרכו. מצד אחד השמות "אליהו" ו"ואלהי" (הוא ישוע) מובאים כואריאציות של "יהואל", הראשון משמותיו של מטטרון. אבל קשה לחשוב על זיהויים המלא עם המלאך מטטרון, ולא מפני שהם עודפים על המספר כי גם בלעדיהם יש למעשה יותר משבעים שמות⁵⁷, ועוד שהם נכללים בשם "יהואל", אלא מפני שהם שמות אישים מפורסמים וידועים וקשה לחשוב על זיהויים המלא עם מטטרון, הוא חנוך. נראה שמעמדם בספר הוא מיוחד, ולפיכך דובר בהם בהקדמה בקשר לשם "יהואל", שגם הוא אינו סתם אחד מן השבעים, אלא שמו המובהק של המלאך. עם זאת ייתכן ששני אלה נתפסו גם כן בדרך זו או אחרת כהתגלמויות של אותו כוח מלאכי. זכר לכך נמצא אולי בדברי ר' יוסף קארו, שבספרו מגיד מישרים הוא מזהה בדרך של גלגול הנשמות (מובנו כאן הוא ריאניקארנציו) בין יהושוע (בן נון), מטטרון, ואליהו⁵⁸. ואולי תפישה מעין זו עמדה גם ביסוד התפילה הנדונה, שבכמה מנוסחאותיה⁵⁹ במקום הנוסח דלעיל: "כמו שקבלת על ידי⁶⁰ אליהו ז"ל וישוע שר הפנים ושר מט"ט", גורסת הן בלא ואו: "אליהו ז"ל ישוע שר הפנים שר מט"ט".

האמנם ישוע הנזכר כאן הוא הנוצרי? קשה מאד לטעון אחרת. ראשית, איפה יש אחר? ושנית, אין כמוהו מתאים להיות שלישי לאליהו ולחנוך הוא מטטרון, שאף הוא

⁵⁶ כתבי היד הנזכרים לעיל בהערה 46 גורסים רק: "ותתחיל באמצע יהואל ותמצא לפנים ואלהי". מילת "לפנים" כאן חסרת משמעות, ואין להבינה אלא כזכר לנוסח הסתום "ותנהו אצל י' של שר הפנים". מתחילה סברתי שנוסח זה הוא שיבוש של "ותן ה' אצל י' לפנים", והכוונה לצורת 'ואלהי' במקום 'ואליה' (כדלעיל בהערה 46). אך גם לשון זו מגומגמת מאוד ("אצל י' לפנים" במקום "לפני י'"), ואף מצריכה שינוי טקסטואלי נרחב. לעומת זאת התיקון "ותנהו אצל ישוע שר הפנים" הוא קל מאוד מבחינה גראפית ונתמך על ידי נוסח התפילות ועל ידי ההמשך שנדרש על ישר במקומות אחרים, כגון אצל ר' נתן שפירא, כפי שנראה להלן. אין הכותב חייב לתת דין וחשבון על חילוף הסדר של ה' ו-י, ואילו הזכרתו של ישוע שר הפנים חיונית להסברת הרקע של הצורה "ואלהי", השכיחה פחות משמן של הדמויות המוכרות יהואל ואליהו.

⁵⁷ ראה דן, כנ"ל בהערה 6, עמ' 21.

⁵⁸ פרשת מקץ, ירושלים תש"ך, עמ' מב-מג.

⁵⁹ כך, למשל, במחזור ראש השנה רעדעלהיים תקצ"ב; וכן במחזור ר"ה בהוצאת וולף היידנהיים, הנובר תקצ"ח.

⁶⁰ אינני יודע למה רומזות מילים אלה, ושמה לפנינו שיבוש. וראה להלן הערה 96.

כמוהם דמות ידועה של בשר ודם, שנתעלה אחרי מותו למעלת מלאך והמסורת היהודית-נוצרית העתיקה אף קשרה בקשרים נוספים בין דמותו ודמויותיהם של אליהו וחנוך; אבל בכך נדון בהמשך, כשנעסוק בדרכים שדרכם התגלגל שמו של ישוע אל כתביהם של חסידי אשכנז.

זיהוי זה קיבל עתה (שנים רבות אחרי פרסומו של המאמר הנוכחי) חיזוק רב במחקריו של משה אידל בכתבי אבולעפיה. אידל מצא שהקטע דלעיל אודות יהואל אליהו וכן (או קטע מקביל) הגיע לידי המקובל הספרדי ר' אברהם אבולעפיה, ואצלו מצוין שהשמות הנ"ל עולים בגימטריה גם כמנין "הוא הגואל" (כנראה צריך להיות "הוא גואל" העולה בגימטריה 52, כמנין השמות הנזכרים). אידל משער שהנוסח "הוא הגואל" מצוי היה גם במקורו האשכנזי של אבולעפיה, והוא מחזק במחקרו את הקשר העתיק, שיידון להלן, בין ישו לבין מטטרון ויהואל, ומצביע על תפקידו המשיחי של מטטרון. אידל מסתמך במחקרו גם על מאמרנו הנוכחי, תוך שהוא מעניק לו חיזוק זה.⁶¹

אך זיהוי זה מתאשר גם בדרכים אחרות. בקטע המצוטט לעיל ראינו ש-יהואל-אליהו-ואלהי מכונה בכינויים "בן" ו"כלב". והנה כינויים אלה עצמם רווחו בספרות העברית של ימי הביניים כרומזים לישו, ולשיא פיתוחם הגיעו בכתבי המקובלים האשכנזיים בני המאה השבע-עשרה, ר' נתן שפירא ור' שמשון מאוסטרופוליה, וכבר עסקתי בכך בהרחבה במקום אחר⁶² והסברתי את הרעיונות והשתלשלותם.

וזאת לדעת שכתבי המקובלים הנ"ל מלאים מסורות של חסידי אשכנז, ובעיקר ר' נתן שפירא, שבספרו "מגלה עמוקות" יש יותר חומר אשכנזי מאשר ענייני קבלה, ודמותו של המלאך מטטרון, שלפי "חוג ספר החשק", תופסת בו מקום עיקרי, ולעתים קרובות בצירוף לאליהו הנביא, שגם העיסוק בו נושא אופי דומה. כך מצינו שם גם דרושים ארוכים על הקשר בין אליהו למטטרון ועל "בן" ככינוי לשניהם⁶³ (לעתים צורף להם כשלישי, במקום ישוע שר הפנים, משיח בן יוסף⁶⁴) ואף על הקשר שבין אליהו הנביא

⁶¹ Moshe Idel, *Messianic Mystics*, Yale University Press, New-Haven and London, pp. 85-87

⁶² במאמרי הנ"ל בהערה 27, עמ' 278-288, 301. ואוסיף עתה שעניין שר הכלבים וקשרו לשם "בן" מצוי גם בכתבי האר"י, שער מאמרי רשב"י, ירושלים תשי"ט, דף סה ע"א, בהערה על פרק שירה.

⁶³ ראה "מלה עמוקות" על ואתחנן, אופן קיא, פירדא תנ"א (דפוס צילום ירושלים תשמ"א), דף לה ע"א-ע"ב; וכן אופן רנ, צ ע"א; וראה אופן קמ, מה ע"ב – מו ע"א, אופן קכב מ ע"א;

⁶⁴ אופן רנ, דף צ ע"א; וראה אופן רנב ד אצ ע"ב.

ותקיעות קר"ק⁶⁵. אמנם היחס לישו שם הוא שלילי לחלוטין, אבל כבר שיערתי במאמרי הנ"ל שיש להניח לפנינו היפוך של תפיסות נוצריות. נקל היה לשער זאת בקשר לכינוי "בן", שהוא חיובי ביסודו ומשמש לתיאורו של ישו בנצרות, ועתה נוכחנו לדעת שאפילו "כלב" איננו תמיד שם גנאי. ואמנם בכתבי נתן שפירא מצינו גם את הגימטריה 'אליהו' = "בן" = "כלב", שכך יוכל אליהו לבטל את הכלב הרע, הוא כוחו של עשו, וכפי המסתבר הוא הוא ישו, ה"בן" של הנוצרים כאומרו:

... להעביר כח של עשו שהוא כלב... ולא למגנא אמרו בגמרא⁶⁶ כלבים

צועקים⁶⁷ מלאך המות בעיר כלבים שוחקים אליהו בעיר. כי אליהו בארבע⁶⁸, רצה לומר בעול' העשיה שהוא עולם הרביעי בסוד אבי"ע (=אצילות בריאה יצירה עשיה) דתמן שם של 'בן'⁶⁹ כמנין 'אליהו', ולקבליהון דמות 'כלב' בחוץ שהריונו נ"ב יום⁷⁰ כמנין 'כלב'⁷¹.

ואולי נוכל להביא לעדות גם את חברו של ר' נתן שפירא, ר' שמשון מאוסטרופוליה⁷². במקום אחד בכתביו⁷³ הוא מזכיר מלאך אחד ששמו יהושע. תפקידו של מלאך זה הוא להגן על הצדיקים, שירודים לגיהנום לתקן ולהעלות שם את נשמות הרשעים. והנה את תפקיד הירידה לשאול להצלת הרשעים הועידו שם הנוצרים לישו, וקל לשער שהוא זה שהתגלגל גם הנה, ונקרא בשמו – יהושע. תפקידו זה של ישו היה מפורסם בקרב היהודים ושימש

⁶⁵ אופן רנ, דף צ ע"א.

⁶⁶ ראה לעיל הערות 50, 51.

⁶⁷ בגמרא: "בוכים", והשווה לעיל הערה 51.

⁶⁸ ברכות ד ע"ב, ופירושו שם – אליהו עושה דרכו בארבע פריחות. פירוש קבלי על ארבע אלו, המקביל בחלקו לה שלהלן, מצוי ב"כתבי האר"י", "ספר הגלגולים" פרק לה, וילנא תרמ"ו דף נא ע"ב – נב ע"ב; וראה מקבילה בפירושו של ר' נתן שפירא על הבית האחרון של הסליחה, שחיבר לזכרו של הקדוש ר' אנשיל, בסוף "מגלה עמוקות מכתב יד – בראשית שמות", ירושלים תשמ"ב, עמ' רעא. (על הסליחה ושנת כתיבתה – רצ"א – העיר ר' נתן שפירא ב"מגלה עמוקות" על ואתחנן, אופן קיא).

⁶⁹ משמות הקודש הנפוצים ביותר בקבלת האר"י. קשור בעיקר עם השכינה ועולם העשייה, שהוא כנגדה (ראה למשל "עץ חיים" שער מו, ירושלים תר"ע דף קד טור ג: "ד' הויות הן... ודב"ן בעשיה"). שם "בן" הוא שם הויה במילוי ה'יך, שעולה בגימטריה נ"ב, כזה: יוד + וו + הה = 52.

⁷⁰ ראה בכורות ח ע"א: "כלב לחמשים יום... חתול לחמשים ושנים יום". וה"שיטה מקובצת" מעיר שם גם על גירסה הפוכה: "חתול לחמשים יום וכלב לחמשים ושנים יום", והיא היתה גם גירסת רבינו גרשם המובאת שם על הדף.

⁷¹ "מגלה עמוקות" הנ"ל, אופן קכד, דף מ ע"ב.

⁷² במאמרי הנ"ל בהערה 27 הקדשתי מקום רב למקובל זה (בהערות 81-249 ולידן). וראה שם ליד הערות 139-142 על היחסים בין שניהם. נוסף לכך ייחדתי מאמר שלם לדמותו של ר' שמשון. "חלום ומציאות: לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה", תרביץ נב תשמ"ג, עמ' 83-109. יחסו לר' נתן נדון שם בעמ' 85-86.

⁷³ בתוך "ליקוטי שושנים", הנדפס בסוף "ספר קרניים", אמשטרדם תקכ"ה, דף כב ע"ב.

כאחד הנושאים הרגילים בספרות הויכוח היהודית (בעיקר אשכנזית) כנגד הנוצרים⁷⁴.
ואולי גם ר' שמשון הרגיש בזהות זו ולפיכך חתם דבריו בלשון: "והאל יכפר בעדי"⁷⁵.

איך חדר שמו של ישו לכתבי חסידי אשכנז? הרב חיים אלעזר שפירא, הוא הרבי ממונקאטש, סבר⁷⁶ ש"ישוע שר הפנים", אם איננו שגיאת המעתיק, הרי הוכנס בכוונה בידי אחד "המסיתים", כלומר המיסיונרים. גם קרויס ניסה להוכיח שזיוף מיסיונרי לפנינו, ודימה גם שסתר את סברת טעות המעתיק של הרב אבידע⁷⁷. אבל גם בלי להתחשב בדבריו הרפויים של קרויס, סברת הטעות כבר נסתרה לעיל, כשראינו ששם זה חבוי כבר בגירסה המקורית של הקדמת "ספר החשק" שבכתבי יד. כוחו של נימוק זה יפה לסתור גם את ההשערה בדבר האינטרפולציה המיסיונרית... שכן נוכחנו לדעת שאין הורתו ולידתו של השם הזה בסידורים, שאולי נוצרים או מומרים עסקו בהדפסתם, אלא מצוי היה כבר בנוסחי פתיחת "ספר החשק", שלא נדפסה מעולם, וששימשה רקע תיאורטי לנוסח התפילה הנ"ל, מקום שאין ידו של מיסיונר עשויה לשלוט. וגם לולא נימוק זה, ואילו סברנו שזיופים מיסיונריים כאלה יכולים לחדור לתפילה ולהתקבל – מה שלא שמענו כיצא בו במקרים אחרים – גם אז אין הצירוף "ישוע שר הפנים" נראה כתוספת נוצרית של ימי הביניים שהרי כידוע, ישו בעיני הנוצרים אינו מלאך אלא הרבה יותר מזה, והנוסח "ישוע שר הפנים" דינו שיפגע ברגשות הנוצרים הרבה יותר מאשר ביהודים. ונוסף על כך, וכמו שהראה אל נכון הרב אבידע⁷⁸, בשום מקום לא מצאנו שהשתמשו הנוצרים בקטע זה בפולמוסיהם, וודאי היו עושים כן אילו היו הם שהכניסוהו בימי הביניים. ועוד ציין הרב אבידע⁷⁹ בצדק, שבימי הביניים לא נקרא הנוצרי בעברית "ישוע" אלא "ישו".

על כרחק, ישו הנוצרי בשם "ישו שר הפנים" לא נכנס לספרות הסוד היהודית מבחוץ ובימי הביניים. הוא נותר שם מימים קדומים, ימי ראשית הנצרות לפני שזו נפרדה

⁷⁴ ראה "ספר נצחון ישן", מהדורת מ. ברויאר, בר-אילן 1978, עמ' 92, 100, 102, והמקורות שציין המהדיר שם.

⁷⁵ על מליצה זו ראה מאמרי על ר' שמשון, הנ"ל בהערה 72, עמ' 94-96.

⁷⁶ שאלות ותשובות "מנחת אלעזר" סימן עה, מונקאטש תרס"ב פה ע"ב – פו עא.

⁷⁷ קרויס, כנ"ל בהערה 2, עמ' ה. קרויס מתבסס על כך שהצורה "ישוע" נמצאת במחזורים קדומים לאלה שבהם מצאנו "ישועיה", שאבידע דימה למצוא בה את חוליית המעבר בין "ישועיה" ל"ישוע". טענה זו כשלעצמה אינה מספקת להפרכת דעתו של אבידע, שכן אין כל המחזורים תלויים רק זה בזה, ותיתכן גירסה קדומה דווקא במחזור מאוחר, וראה לעיל הערה 39. נוסף על כך, אין דעתו של אבידע תלויה בכך, ואפשר היה להניח שהשם "ישוע" שיבוש הוא גם בלי לראות ב"ישועיה" שלב ביניים.

⁷⁸ במאמרו הנ"ל בהערה 1, עמ' עב.

⁷⁹ שם עמ' פה.

לחלוטין מעל אמה היהודית. בימים ההם עדיין לא שללו כל היהודים כל מעלה מעם ישו הנוצרי, ורבים האמינו בו, באמונה כזאת או אחרת. יהודים-נוצרים אלה השתמשו, כמובן, בשמו העברי של ישו – "ישוע", וגם הייחוס של מעלת מלאך לבן מרים הולם אותם להפליא. ואכן מצינו שרבים מאבות הכנסייה מוכיחים קשות את היהודים-הנוצרים על "מינות" זו – תפיסת ישו כמלאך⁸⁰.

כמו בתפילה הנדונה, גם היהודים-הנוצרים קשרו את ישו המלאך עם מטטרון שר הפנים. וכבר עמדו על כך החוקרים, שתיאורו של מטטרון הועבר בשלמותו ויוחס לישו על ידי היהודים-הנוצרים⁸¹. ועתה כשלמדנו מפי משה אידל, בהרצאתו בכנס הנוכחי, שחנוך-מטטרון הוא מתקן חטא אדם הראשון במיסטיקה היהודית הקדומה, נתוספה נקודה חדשה להשוואה, שהרי בנצרות, כידוע, זהו תפקידו של ישו.

ויתרה מזאת. גם השילוש ישו = חנוך (הוא מטטרון) = אליהו מצוי בספרותם של היהודים-הנוצרים. שני "עדיו" של ישו, הנזכרים בברית החדשה (חזון יוחנן יא ג), נתפרשו להם כחנוך ואליהו. פירוש כזה נמצא לראשונה בספר "אפוקריפי" האפוקליפסה של פטרוס, שנכתב כנראה בידי יהודי-נוצרי בתחילת המאה השנייה כתגובה למרד בר-כוכבא⁸², והוא נפוץ מאוד בגירסאות השונות של סיפור האנטי-כריסט⁸³; וכסבורני שמצאתי את הדיו גם אצל מקובלי ימי הביניים, שפירשו עליהם את הפסוק "בשמים עדי ושהדי במרומים"⁸⁴, שכן "עדי" עולה בגימטריה "חנוך" ו"ושהדי" הוא בגימטריה

⁸⁰ ראה J. Danielou, "The Origins of Latin Christianity", London 1977, pp. 149-152.

⁸¹ ראה: L. Ginzberg, 'The Legends of the Jews', Vol. 5 Philadelphia p. 1968, p. 305. פרופ' שלמה פינס הזכיר באזני גם את התיאור המפורסם של מטטרון, "ששמו כשם רבו" (סנ' לח ע"ב; לפי שמות כג כ-כא: "הנה אנכי שלח מלאך... כי שמי בקרבן"; לפי התלמוד שם, שם ההויה הנזכר בשמות כד א, אינו רומז לאל אלא למלאך מטטרון; מכאן גם ההתאמה בגימטריה בין "מטטרון" ו"שדי", והכינויים הרגילים של המלאך: "ה' הקטן" ו"הואל" – ראה לעיל הערה 54, ודברי שלום הרמזים בהערה 53), והעיר על הדמיון לדעתם של הנוצרים-היהודים, שראו בישו את התגלמות שמו של האל. על דעה יהודית-נוצרית זו ראה: J. Danielou, "Théologie du Judeo-Christianisme", Tournai (Belg.) 1957, pp. 199-216. וראה לעיל ליד הערה 56, שהראיתי שהשם 'ואלהי', שהוא צירוף אחר של 'הואל', ציין כנראה את ישו, וראה עתה: Gedaliahu G. Stroumsa, 'Form(s) of God: Some Notes on Metatron and Christ', HTR 76, 1983, pp. 269-288. וראה להלן בהערה 90.

⁸² ראה: E. Hennecke, 'New Testament Apocrypha', vol. 2. 1974, p. 669. על זמנו ורקעו של החיבור ראה שם במבוא, עמ' 664.

⁸³ ראה R.K. Emmerson, 'Antichrist in the Middle Ages', Seattle 1981, pp. 95-101. והעיר לי ידידי ד"ר משה אידל, שאגדה נוצרית זו היתה ידועה גם לר' אברהם אבולעפיה, שהביאה בספרות "סתרי תורה", כ"י פריס 774 דף 132 ע"ב. וזה לשונו: "...מענין חנוך ואליהו כי אין אדם יודע מהות ענינם. ואם תאמר הקבלה מעידה לפי פשוטה ואפ' הגויים מאמינים שירדו מהשמים שניהם בזמן הגואל, אנחנו לא נחלוק על זה". אבולעפיה מתייחס לאגדה זו בהסתייגות ובולוזל, אבל מנסח דבריו נראה שהוא מייחס אותה לא רק לנוצרים אלא גם ל"קבלה" היהודית. אגב, כפי ששם והעירני משה אידל, באותו ספר עצמו, הוא ספר "סתרי תורה", הביא אבולעפיה גם קטע מ"פירוש ע' שמות של מטטרון", המיוחס לר' אלעזר מוורמס, והוא חיבור המקביל במידה ידועה ל"ספר החשק"; ראה דברי דן בספרו הנ"ל שבהערה 44, עמ' 220 והערה 4.

⁸⁴ איוב טז, יט.

"מיטטרון".⁸⁵ כן מופיעים שני אלה גם בספר "מגלה עמוקות" הנ"ל, המכיל כזכור מסורות רבות מ"חוג ספר החשק", שמדבר על "ב' עדים שהם חנוך ואליהו"⁸⁶. גם שילוש ישו=אליהו=משה מצאנו בראשית הנצרות (בסיפור נס ההשתנות שבברית החדשה⁸⁷); וגם נוסח כזה יכול היה להתגלגל ולקבל את הצורה שבתפילה שכן השם 'משה' יכול להתפרש בקלות כראשי התיבות הנפוצים של "מיטטרון שר הפנים". מקבילות מדויקות אלו מחזקות מאוד את הדרך שהלכנו בה בפירוש לפתיחת "ספר החשק", והתפילה הנדונה.

משה אידל ידידי העירני גם על מאמר מדרשי אחד, שנושא אופי יהודי-נוצרי וכולל יחד את שלושת האישים הנ"ל, והוא ב"מסכת דרך ארץ זוטא" פרק א. שם נמנו תשעה שנכנסו בחייהם לגן עדן, ושלושת הראשונים הינם חנוך, אליהו ומשיח. ואיזהו משיח שנכנס בחייו לגן עדן? הוי אומר: זה ישו הנוצרי!

לפנינו אפוא שריד מרוחם של היהודים-הנוצרים מן התקופה של ראשית הנצרות, שנשתמר כחלק מן הריטואל היהודי ומתורת הסוד היהודית בכל הדורות, אף שברובה המכריע של התקופה היה הקרע בין היהדות לדת ישו דבר מוחלט, וככל הנראה לא הוכר כבר בדרך כלל אופיו הנוצרי של הנוסח. ואל תתמה, כי אין זה השריד היחיד מסוג זה. אפילו בתפילת שמונה עשרה נשאר רמז לשם ישוע, שקבעוהו היהודים מאמיני ישו לפני הניתוק בינם לבין אחיהם, כפי שהראיתי במקום אחר⁸⁸; ושרידים רבים כאלה נמצאים, וככל הנראה גם עתידיים עוד להימצא, בספרות המדרש⁸⁹, ובעיקר במדרשים הקשורים

⁸⁵ ראה ר' אברהם אבולעפיה, חיי העולם הבא, ירושלים תשנ"ט, עמ' 124. וראה ר' יוסף בן שלום (הארוך) אשכנזי, פירוש על מדרש בראשית רבא פרשת בראשית, מהדורת משה חלמיש, מאגנס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 145. וראה ר' חיים ויטל, 'דרוש על עולם האצילות', בתוך: ליקוטים חדשים מהאר"י ז"ל וממרח"ו ז"ל, בעריכת דניאל טויטו, הוצאת מבקשי ה', ירושלים תשמ"ה, עמ' 20. אומנם "ושהדי" יתר אחד על "מיטטרון", אך זה הפרש "חוקי" לפי דרכי הגימטריאות, כי אפשר להוסיף את המלה עצמה (= "עם הכולל").

⁸⁶ אופן קיא, דף לה ע"א. עדים אלה מעידים על הנשמה בדרכה לעולם הבא, ועליהם נאמר (דברים יז ו) "על פי שנים עדים... יומת המת". וראה מקבילה בפירוש הבית האחרון של הסליחה הנ"ל בהערה 68. שם נקראים אליהו וחנוך גם "שנים עדים" וגם "שני כרובים ברקיע מליצי יושר", האחד במדרגת עבד, הוא חנוך הנער והעבד מיטטרון, והשני בבחינת בן – הוא אליהו, וכן"ל בהערה 63 ולידה.

⁸⁷ ראה מתי יז ג ובמקבילות.

⁸⁸ במאמרי "מצמיח קרן ישוע", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג, תשמ"ד, עמ' 313-348. עתה אני מבקש להוסיף למאמר זה ולהעיר על מאמרו של ישראל תא שמע "עיון תפילה וראשית מעשה הפיוט", תרביץ נג, תשמ"ד, עמ' 285-288. תא שמע הראה שם שהתנגדות חז"ל ל"עיון תפילה" משמעותה התנגדות להכניס לתפילת העמידה ואריאציות, הסוטות מן המטבע שטבעו חכמים ואמירת "מעין" הנוסח המקובל. ואוסיף שאולי תרם להתנגדות זו גם האופי הכיתתי שהיה לחלק משינויי הנוסח, כגון "מצמיח קרן ישועה", כפי שהראיתי במאמרי הנ"ל, מקורו בכיתתו של ישו. עוד אעיר למאמרו המעניין של תא שמע, שלפי דעתי יש לפרש על פי דרכו בביטויים דומים גם את הלשון "מעין הברכות" שב'ברכה מעין שבע' שאומרים בערבית של שבת.

⁸⁹ ראה שם, הערה 20.

לחוגי ספרות ההיכלות ושיעור קומה⁹⁰, כגון "אותיות דרבי עקיבא"⁹¹ ובספרות המאגית הקשורה לה (מצאנו השבעות יהודיות מימי הביניים שבהם השתמר עוד שמו של ישו ונוצל לצרכים מאגיים)⁹². כי ככל הנראה והידוע, ספרות הסוד היהודית היתה נוחה במיוחד לשמר אמונות הקשורות בישו ואף לקלוט מהן מן החוץ; כך בתקופה העתיקה וכך גם בימי הביניים, וכזאת מצינו גם בנוגע לספר הזוהר⁹³.

בהשפעת היהודים הנוצריים קיבלו אפוא גם אחדים מחכמי ספרות ההיכלות את ישוע כמלאך הקשור למטטרון ולאליהו, ולעתים אולי כאחד מן השמות הראשיים של המלאך מטטרון (בחוגים יהודיים-נוצריים מובהקים ראו בוודאי בשם "ישוע" את העיקר, בעוד שבספרות ההיכלות השם העיקרי היה "מטטרון"). ואם העדויות הספרותיות לכך מעטות הן ועקיפות ונסתרות, הרי יש ליחס זאת לפעולתה של הצנזורה הפנימית בתקופה מאוחרת יותר.

בדברים האחרונים ימצא גם הכיוון לפתרונה של השאלה הנכבדה: איך הגיע הרעיון היהודי-נוצרי מן המאות הראשונות לספירה עד לכתבי חסידי אשכנז בימי הביניים? לשם כך נזכור נא את אופיה של תורת הסוד של חסידי אשכנז בכלל ושל "חוג ספר החשק" בפרט. אין תורה זו אלא עיבוד ופירוש ופיתוח של המיסטיקה הקדומה, ספרות המרכבה וההיכלות, שכמעט ולא הגיעה אלינו אלא דרך העתקותיהם של חסידי אשכנז. "ספר החשק" גופו כולו פירוש ופיתוח של המסורת הקדומה על שבעים שמותיו של

⁹⁰ כמה חוקרים ציינו כבר את המקבילות המדויקות בין ספקולציות נוצריות לבין שיעור קומה. ראה ג. שלום, "פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה". ירושלים תשל"ו, עמ' 161-170; וראה מ. אידל, "תפיסת התורה בספרות היכלות וגלגוליה בקבלה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א א, תשמ"א, עמ' 42 הערה 53; מ. אידל, "הספירות שמעל הספירות", תרביץ נא תשמ"ב, עמ' 274-277; מ. אידל, "דמות האדם שמעל לספירות", דעת 4 תשמ"מ, עמ' 46-47; בכתבי נאג-חמאדי מצאנו שנתפרש הכינוי "משיחא", כינוי הקבוע של ישו (=משיח = כריסטוס) כלשון "המדוד" לפי הוראתו הנוספת של השורש הארמי 'משח' – ראה מאמרי הנ"ל בהערה 52, עמ' 232; על הקשר שבין זיהוי זה לבין עניין שיעור קומה ראה מאמרו של גדליהו סטרומזה, הנ"ל בסוף הערה 81. סטרומזה שיער שם (עמ' 287-288) עוד שהשם מטטרון נגזר מן הלטינית metator שפירושו מודד ומן היוונית metron שפירושו קנה מידה ואוסף, שעניין זה ייתכן שצמח גם בעזרת מיתופיקאציה של פתגמו הידוע של פרוטאגורס "האדם הוא קנה המידה (metron) של כל הדברים", המובא כמה וכמה פעמים בכתבי אפלטון, ולעיתים בהסתייגות המחבר, שהאל ולא האדם הוא קנה המידה של כל הדברים (החוקים 716, עמ' 144 בתרגומו של א"מ י"ג ליבס). אולי פתגם זה הוצא ממשוטו ויוחס לאדם הקוסמי, הוא מטטרון, ודרך זיהויו עם ישו שנחשב לאלוהים אפשר היה לקבל גם את ביקורתו של אפלטון. אגב, עדות נוספת לעתיקותה ונפיצותה של תורת שיעור קומה מצאתי בכתבי אירנאוס, אב הכנסייה בן המאות השנייה, המצטט ומציין לשבח תורה יהודית של פירוש ודרכי הגייה שונים של שמות הקודש (תורה זו מצפה עדיין להתייחסות ועיון מעמיק). בין השמות הללו מצוי גם השם "יאות", המציין לפי דעת היהודים שמצטט אירנאוס – Praefinitam 'Mensuram' (המקור היווני של דברי אירנאוס אלה אבד ואיננו, ולא נשתמרו אלא בתרגום לטיני), ואינני יכול לפרש זאת אלא על שיעור קומה. ראה: Irenaeus, "Adversus Haereses", ספר שני, פרק 35.

⁹¹ זאת הוכחתי במאמרי דלהלן בהערה 93, עמ' 66-69.

⁹² ראה: J. Trachtenberg, "Jewish Magic and Superstition", New York 1975, p. 103.

⁹³ ראה מאמרי "השפעות נוצריות על ספר הזוהר", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב תשמ"ג, עמ' 43-74.

מטטרון⁹⁴, שרווחה בספרות ההיכלות בצד המסורות על שמותיו של הקב"ה⁹⁵. אמור מעתה: "ישוע שר הפנים" הוא מושג יהודי-נוצרי, שמצא את מקומו בספרות המיסטית של תקופת התנאים, ומשם נתגלגל והגיע לספרות "חוג ספר החשק", ומשם לסדרי התקיעות שבמחזורי ראש השנה.

את מלאכי קול השופר אמנם לא מצאנו בספרות ההיכלות. אבל אולי הגיעה גם מסורת כזאת לידי חסידי אשכנז, ואולי יש לה גם רמז בלשון התפילה הנדונה⁹⁶, אף שייתכן שהחסידים עצמם חידשוה ברוח ספרות ההיכלות. כי אין ספק שהצד הריטואלי היה עיקר גדול גם במיסטיקה הקדומה, וגם בה מצינו מלאכים, המעלים את התפילות ואת הקדושות⁹⁷. מלאכים אלה מילאו בספרות זו תפקיד כפול – מצד אחד סיפקו למיסטיקאי המתפלל אובייקט מיסטי אישי וחושני להתפלל כנגדו, ומצד שני תרמו לא לקרבה יתרה אל האלהים, העלולה לפגום ביראת הרוממות (כמו שקרה לפעמים בקבלה המאוחרת) אלא דווקא להרגשת ריחוקו ועילויו המוחלט של האל (בלי להופכו לרעיון מופשט גרידא) מעל המתפלל הנזקק לתיווך המלאכים, שאף להם אין קשר ישיר עם קונם. אבל זוהי פרשה גדולה ונכבדה, החורגת הרבה מכוונת זה המאמר.

תוספת בשעת ההגהה

בעיון נוסף בכתבי ר' נתן שפירא ור' שמשון מאוסטרופוליה נחזק את ההשערה על המסורת היהודית-נוצרית שהגיעה למקובלים חברים אלה דרך חוג ספר החשק, ושבאה לידי ביטוי בתפילת 'מלאכי קול השופר', ונוסיף קו חדש ומפתיע לדמותו של ישו במסורת ישראל. בתפילה, כזכור, נזכר שילוש של "שר הפנים", המורכב ממטטרון אליהו וישוע. והנה ר' נתן שפירא מזכיר כמה פעמים את מציאותם של שלושה "שרי פנים", אחד בעולם העשיה שני בעולם היצירה ושלישי בעולם הבריאה ('מגלה עמוקות' על ואתחנן, אופן קיב; ועוד).

⁹⁴ ראה דן, כנ"ל בהערה 6, עמ' 21-23; והעיר לי פרופ' שלמה פינס, שהד לעניין זה נמצא גם בספרות הפילוסופית הערבית של ימי הביניים. כך בספר "חי אבן יקטן" לאבן טופיל, המדבר על שבעים פניו של השכל הפועל. והרי מצינו שמזהים בספרות העברית את המלאך מטטרון עם השכל הפועל (כך רגיל בכתבי ר' אברהם אבולעפיה/)

⁹⁵ מיד לפני רשימת שמותיו של המלאך מטטרון (הנ"ל בהערה 12) מנויים בספרות ההיכלות שמותיו של הקב"ה. תורה יהודית חשובה מתקופת המשנה, העוסקת בשמות הקודש, נשתמרה בכתבי אירנאוס וכוללת תיאור צורות השמות ופירושים תיאולוגיים לכל מבטא. לא ראיתי שנגעו החוקרים בתורה זו, וראה לעיל הערה 90.

⁹⁶ "כשם שקבלת ע"י אליהו ז"ל וישוע שר הפנים ושר מטטרון" מרמז אולי על אגדה עתיקה, שלפיה סייעו פעם שלושת אלה בהעלאת התקיעות, אך אין כל בטחון בדבר.

⁹⁷ ראה לעיל הערה 28.

שנים מאלה מזוהים תמיד עם אליהו וחנוך (הוא מטטרון) אך זיהויו של השלישי אינו קבוע (לעתים מזוהה עם אכתריאל – אופן יד). והנה גם באופן קיא, מקום שם מופיעים אליהו וחנוך כשני עדים (שכבר הצבענו על רקעם היהודי-נוצרי) הם מצויינים גם כשרי הפנים של עולם העשיה והיצירה, ונוסף להם גם עד שלישי (לפי דב' יז ו: "על פי שנים עדים או שלשה עדים יומת המת"), ומי הוא זה? זה קורח. תפקידם של שלושת אלה להעיד על מעשי הנשמות העולות לגן העדן, ולכן נבחרו דוקא שלושה מלאכים שבמקורם הם "מזה העולם", שעדותם תהיה נאמנה. אליהו וחנוך עומדים בדרך הנשמות שעולות ישר לגן עדן, וקורח ירד לשאול להעיד על הנשמות שזרכו לגן עדן עוברת בגיהנם. בשום מקום לא מצאתי פיתוח מיתי כזה של ירידת קורח, ומעלת המלאך המעיד שניתנת לו. נראה בעיני שקורח זה מסמל את ישו, והוא מקור המיתוס. ואם כן, הרי הוא נמצא גם כאן כשר פנים שלישי לאליהו ומטטרון.

זיהוי זה מתקבל על הדעת גם בלי הראיות דלהלן, שכן ישו היה אדם "מזה העולם" שלפי דעת היהודים הנוצריים שהובאה לעיל עלה באמת למעלת מלאך כחנוך ואליהו, ואף יש לו עסק בגיהנם – העלאת נשמות הרשעים, ודמותו המרדנית מתאימה לזו של קורח. אבל אפשר גם להוכיח זאת. לשם כך ניעזר בכתבי ר' שמשון מאוסטרופוליה, ידידו של ר' נתן שפירא, כי בהרבה מקרים כתביהם של השנים מלמדים זה על זה. ראשית, את התפקיד שמסור כאן לקורח – תפקיד המלאך הפוגש את הנשמות העוברות בגיהנם להעלות שם את נשמות הרשעים – מועיד ר' שמשון למלאך ששמו "יהושע". זאת כבר ראינו לעיל, וכבר שיערנו, שהכוונה לישו שתפקיד כזה נועד לו גם לפי הנוצרים, ודברינו כאן יוסיפו ויבססו זאת. זהותם של יהושע אצל ר' שמשון וקורח אצל ר' נתן ניתנת להוכחה ודאית. בתיאור דרך הנשמות העוברת בשאול הם מסתמכים על אותם פסוקים ומאמרי חז"ל, ואפשר להוכיח שהם מעבדים מקור משותף, המופיע בספר השל"ה לר' ישעיהו הורוויץ⁹⁸.

שנית, ר' שמשון מזהה במפורש את קורח עם ישו, בפירושו על דברי ר' מנחם ציוני בתחילת פירושו על פרשת קורח הקושר את עניין קורח עם 'שתי וערב'⁹⁹. בין השאר מציין ר' שמשון שמלת "האיש" שאמר משה על קורח, במ' טז כ, עולה בגימטריה "ישו".

⁹⁸ פרנקפורט דאודר תעז, דף רי ע"ב. תפקיד העלאת הנשמות מן הגהינם ניתן כאן דוקא לצדיק שאינו גמור. ובמקביל, ב'מגלה עמוקות' הניצב במשעול זה הוא קורח שמעמדו בודאי נמוך מאליהו ומחנוך.

⁹⁹ דברי ר' שמשון נמצאים בהעתקתו של בעל 'אספקלריא המאירה' ונדפסו ע"י אברהם בומבך בספרו 'ניצוצי שמשון' עמ' פו-פו – על הספר ועל כתב היד ראה בנספח בסוף מאמרי 'חלום ומציאות' לדמותו של הקדוש המקובל ר' שמשון מאוסטרופוליה, תרביץ נב, תשמ"ג, עמ' 108-109.

נראה בעיני שר' מנחם לא יכול היה להמציא עניין זה והוא ממשיך מסורת עתיקה. ואולי אפשר למצוא לה גם רמזים בספרות העתיקה. קורח וישו מקושרים שם, בדברי הציוני ובפירושו של ר' שמשון, גם עם דמות קין, ועניין זה מפותח עוד בספר עמק המלך.¹⁰⁰ ומזכיר הדבר את תורותיהם של כת מעריצי קין הגנוסטיקאים בראשית הנצרות, שתלו עצמם בשושלת קין – קורח – ישו, או מתנגדו יהודה איש קריות, כפי מספר עליהם אירניוס¹⁰¹.

תורתם של גנוסטיקאים אלה מקורה ככל הנראה במסורות יהודיות, ואלה המשיכו להתקיים בישראל עד ימי ר' מנחם ואף ר' נתן ור' שמשון. קורח הוצג במדרש כאבי כל מורד והרטיקון¹⁰², ואפשר אולי למצוא בדרך עיצובו שם רמזים לישו הנוצרי. אבל הגנוסטיקאים הנ"ל העריצו כנראה לא את ישו עצמו אלא דוקא את יהודה שהסגירו. בכך יש קרבה יתרה אל ר' נתן ור' שמשון, שבדמות ישו שלהם, המכונה בפי ר' שמשון המלאך יהושע, לא זיהו את אלהיהם של הנוצרים אלא ראו בו דמות מתנגדת ו'מבטלת' את משיח הגויים, הגם שהיא מעוצבת בצלמו ובדמותו. דמות אנטי קריסט כזו שימש למקובלים אלה יונה בן אמיתי, כפי שהראיתי במאמרי המוקדש לדמות זו (לעיל בהערה 26) ובמקומות אחרים ר' נתן הפקיד את תפקיד ביטול המשיח הנוצרי בידי אדם אחר ששמו יהושע, הוא יהושע בן נון¹⁰³.

באופן קיא הנ"ל מפנה ר' נתן את הקורא לפירושו על הסליחה שחיבר והדפיס לזכר הקדוש ר' אנשיל, שנהרג על קידוש השם בקראקא בשנת שצ"א (שנת אנשי"ל)¹⁰⁴. ואומנם גם שם נמצאים הדברים על שני העדים. שם לא פורט טיב עדותם של חנוך ואליהו,

¹⁰⁰ ר' נפתלי בן יעקב אלחנן, עמק המלך, אמשטרדם ת"ח (דפוס צילום בני ברק תשל"ג). כ טור ד: "ולכן אותו האיש הנדון בצוא' רותחת אינו יכול להטהר עוד והוא הקצה האחרון בזוהמת קין קנא דמסאבות' זוהמ' הנחש שבא על חוה והוא סוד ע"ז של ניצוץ סמאל ממש שרצונו לעשות עצמו אלוה להשתחוות לו ולכן אותו האיש עשה עצמו ע"ז והוא הקצה האחרון שבנפשו של קין שהיה מקורם באיש נוקב השם בנו של מצרי שהרג משה לכן גם כן אותו האיש היה משמש השם לע"ז והוא נרמז במלת קין שהוא נוטריקון קרה מבפ' טפהגם וע"ז אמר הציוני ובקורה חקור ודרוש ותמצ' באם פזגש ולא זכרו בשמו מפני הסכנה".

¹⁰¹ Irenaeus, *Adversus Omnes Haereses*, I 31

¹⁰² ראה במאמרי 'מצמיח קרן ישוע', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג, תשמ"ד, עמ' 346-347, הערה 81.

¹⁰³ ראה בעיקר באופן פא ב'מגלה עמוקות' על ואתחנן. משפט אחד שבו מפורש בנוטריקון שמו של המשיח הנוצרי הושמט ע"י הצנזורה במהדורה השנייה של הספר.

¹⁰⁴ הסליחה נדפסה פעם אחת בלא ציון שנת דפוס, אחרי מותו של ר' נתן הנזכר בה בברכת המתים, ופירושו נמסר שם כתורה שבעל פה. הדבר סותר את העדות הנ"ל שלפיה נדפסו הדברים ע"י ר' נתן. קשה לחשוב על דפוס קודם שהיה ואבד. ואולי מלת "והדפסתי" נוספה ע"י ר' שלמה, בן המחבר שהוציא לאור את ספר מגלה עמוקות אחרי מות אביו, אף שבהקדמתו הוא מציין שאת כל הוספותיו סימן ב"חצאי לבנה". לאחרונה שבה הסליחה ונדפסה ב'מגלה עמוקות מכתב יד', ספר שמות, בני ברק תשמ"ב עמ' רסט-רעד. אלה כתבים חדשים של בעל 'מגלה עמוקות', ועליהם ועל מהדורה זו אני מקוה להרחיב את הדיבור במקום אחר.

ורק נדרש עליהם הפסוק (תה' כה ו) "זכור רחמיך ה' וחסדיך כי מעולם המה – שנים אלו היו בעולם הזה ונטלו הקב"ה מן העולם לקיים על פי שנים עדים יקום דבר". כי אליהו נרמז במילת "רחמיך" וחנוך במלת "חסדיך" (יקצר המצע להביא כאן את כל דרכי הקישור המדרשיים). נראה לי שעדותם של שני העדים קשורה כאן לנשמותיהם של ההרוגים על קידוש השם, שהרי כל הקטע הוא פירוש ל"סליחה" על הריגתו של אנשיל הנ"ל. ואף הפסוק "זכור רחמיך..." מתאים מאוד להקשר כזה. מאחר "שנים אלה היו בעולם ונטלן הקב"ה" והפכם למלאכים, יש בכך עדות על מעלתם הגבוהה של הנהרגים על קידוש השם. (ר' נתן מציין בין השאר שמלת "קול" עולה בגימטריה "אליהו חנוך", ואולי כוונתו לקול התפילה לזכר הקדושים ואולי אף לקול השופר שגם הוא בא להזכירם ומכאן אולי גם פתח להבנה נוספת של משמעות הזכרת אליהו ומטטרון בעת התקיעות ועוד, שעל אליהו וחנוך נדרשת כאן תפילה נוספת שאומרים אחרי התקיעות המשולבות בתפילת מוסף של ראש השנה – "אם כבנים ואם כעבדים").

כאן הרקע הנוצרי ברור לחלוטין. מי לא יזהה את מלת "עד" בשימושה זה עם המלה "מרטיר", שמקורה היווני פירושה "עד", ובנצרות ללשוניותה היא מציינת את ההרוגים "על קידוש השם". ובעיקר כשנצרך לכאן את מה שהובא לעיל מן האפוקליפטיקה הנוצרית, שהפכה דווקא את חנוך ואליהו לראשי המרטירים. קל לצרף לכאן כשלישי את ישו הנוצרי, המתאים לכך מאוד לפי סיפור מיתתו. ויכול אני להראות שבאמת בדמות כזאת הצטייר ישו במסורת שהילכה בישראל.

כוונתי לדמותו של "גדיאל נער", שגרשם שלום זן בה באריכות במאמרו 'מקורותיו של "מעשה רבי גדיאל התינוק" בספרות הקבלה'¹⁰⁵. מדובר שם בגיבור משיחי שנולד בגזירות השמד ופעל ומת על רקע זה, ועתיד לנקום בגויים לעתיד לבוא, ונזכר לראשונה במדרש "סדר גן עדן" שנתחבר כנראה בידי בעל הזוהר. שלום העיר (דברים בגו עמ' 280) ששמו של ר' גדיאל מזכיר את 'שה האלהים' הנוצרי, וכן שניהם ממלאים אותו תפקיד – חתיכת הדין על השטן וחייליו למעלה ולמטה. (ואוסף, שאולי רמז לקשר עם ישו יש גם בדמותו של יהושע הכהן הגדול המלווה את גדיאל בכל המקורות). מצד אחר קרובה דמות זו למלאך מטטרון. רב גדיאל מתואר בספר הזוהר (ח"ג קפו ע"א) בלי שיוזכר בשמו.

¹⁰⁵ נתפרסם ב'לעגנון שי' ירושלים תשי"ט, עמ' 289-305, ואח"כ בקובץ מאמרי גרשם שלום 'דברים בגו', ירושלים תשל"ו, עמ' 270-283.

ובצדק אמר שלום: "לולא ידענו את המאמר על רב גדיאל נער שנכתב בקרבה גדולה ביותר לבעל הזוהר (ולפי דעתי על ידיו) היינו משערים שה"נער" הזה שהוא מלאך ה', אינו אלא מטטרון הנער", ובהמשך מבסס שלום את דבריו, ומונה את קווי הדמיון שבין השנים.

גרשם שלום סבר שהמיזוג בין מטטרון וישו (בצירוף מוטיבים אחרים) חל במוחו של בעל הזוהר. אבל עתה, לאור ההקבלות מספרות חסידי אשכנז מימי הביניים ומן המאה השבע עשרה, ולאור עדות אבות הכנסיה על אמונות היהודים-הנוצרים, אנו יכולים לעשות צעד נוסף ולטעון שדמות זו ומיזוג זה בין ישו ומטטרון בא לו לבעל הזוהר, כמו לאחרים, ממסורת יהודית קדומה ששורשיה במאות הראשונות לספירה, שהפכה את ישו למלאך, וקרבה אותו מאוד לדמותו של מטטרון. מה רבה האירוניה בכך שמסורת זו נתנה לישו גם את התפקיד של נוקם באומות העולם! גם בכך הוא דומה למטטרון, שנקמה כזאת היא מן החשובים שבתפקידיו¹⁰⁶. וכן גם אליהו, שר' נתן רמזו לעיל לא רק במילת "רחם" אלא גם בהיפוך אותיותיה ל"רומח".¹⁰⁷

תפקידו זה של ישו נשתמר ביהדות גם בלי קשר לענייני מטטרון. כוונתי למוטיב משיח בן יוסף, הנהרג במלחמתו באויבים, ושחוקרים רבים קשרוהו לדמותו של ישו. ואף בימי הביניים נשמר זכרו של זיהוי זה, בזמן שהגויים שהמשיח נלחם בהם הן האומות הנוצריות. ומסר לי ידידי פרופ' משה אידל שזיהוי כזה מצוי ב'ספר המשיח', ובכתבי שלמה מולכו שראה עצמו כישו וכמשיח בן יוסף ובכתבי ר' אברהם אבולעפיה (אומנם אצל האחרון עניין משיח בן יוסף התפרש באופן אליגורי).

ודאי וודאי שזה תפקידו של ישו בחוגם של ר' נתן ור' שמשון, שמעולם לא היו בישראל לוחמים קיצוניים מהם כנגד הנצרות, אך כתביהם מלאים מוטיבים נוצריים לשימוש במלחמתם, כפי שהראיתי במאמרי הנ"ל על יונה בן אמיתי. בכך עדיין לא מוצו המוטיבים הנוצריים בכתבים אלה, ויחסם של מחבריהם אל הנצרות. אך כאן רק אזכיר

¹⁰⁶ ראה ספרי 'הטאו של אלישע, ארבעה שנכנסו לפרדס, וטבעה של המיסטיקה התלמודית', ירושלים תשמ"ו, עמ' 40-45.

¹⁰⁷ מקורו בזוהר, ח"ג רלז ע"ב, רעיא מהימנא.

כקוריוז, שאנשי כת סודית יהודית-נוצרית שהיתה נפוצה בקרב קהילות ישראל שבאירופה בסוף המאה השמונה עשרה תלו בר' נתן שפירא את יסוד הכת שלהם!¹⁰⁸.

ולסיום אעיר על מקובל יהודי שבתאי, שהמיר את דתו לנצרות, ובנצרותו כתב ספרים רבים שבו משתדל הוא להוכיח שדברי היהודים על מטטרון מכוונים למעשה לישו הנוצרי! בדבריו אלה משתמש הוא הרבה בחומרים שהבאנו במאמר זה.¹⁰⁹ האופי הדיאלקטי של הנושא מאפשר גם עיוות כזה של אותם חומרים שהשתלשלו מן היהודים-הנוצריים, ושימשו ביהדות הקלאסית דווקא כנשק אנטי נוצרי.

¹⁰⁸ כת זו ידועה ממכתביהם שפרסם Gustaf B. Dalman, *Saat auf Hoffnung*, Bd. 27, Leipzig 1890, S. 18-37. האותנטיות של המכתבים מוכחת מתוכם, ומראיות חיצוניות. באחת מן המכתבים הם מתארים את ההיסטוריה שלהם, ובתיאור זה משמשים בערבוביה דברי אמת וחלום. לפי טענתם ר' נתן ייסד את הכת, והדמות המרכזית שבה היה ר' יהונתן אייבשיץ. עניינה של הכת טעון עוד מחקר מיוחד. וראה עתה מחקרי 'על כת סודית יהודית נוצרית שמקורה בשבתאות', בספרי, סוד האמונה השבתאית, ביאליק, 'ירושלים תשנ"ה, עמ' 212-237, 421-429.

¹⁰⁹ ראה שפרה אסולין, 'המרת דת והבראיזם במאה השבע עשרה באירופה: עיון בדמותו של יוהן קמפר מאופסלה הוא משה בן אהרן כהן מקרקוב', החלום ושברו: התנועה השבתאית ושלוחותיה, בעריכת רחל אליאור, כרך שני, 'ירושלים תשס"א (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יז), עמ' 423-470.